

अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षकारले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

[२०२२] ८ एस.सी.आर. २४२

सिक्किम राज्य

बनाम

जसबीर सिंह र अन्य।

(२०२२ को फौजदारी पुनरावेदन नं. ८५)

फेब्रुअरी ०१, २०२२

[डा. धनञ्जय वाई चन्द्रचूड र सूर्यकान्त, जे.जे.]

सैनिक ऐन - धारा ६९, ७०, १२५, १२६ - फौजदारी अदालत र अदालत मार्शल (क्षेत्राधिकार समायोजन) नियमहरू, १९७८ - धारा ३, ४ र ५ - अदालत मार्शल र साधारण फौजदारी अदालतबीचको समवर्ती क्षेत्राधिकार - भारतीय दण्ड संहिताको धारा ३०२ अन्तर्गत उत्तरदाता-अभियुक्तविरुद्ध एफआइआर दर्ता गरिएको थियो - सत्र न्यायाधीशले मुख्य न्यायिक मजिस्ट्रेटलाई उत्तरदाता अभियुक्तको एकाइको कमान्डिङ अफिसरलाई लिखित सूचना पेश गर्न र उच्च अदालतद्वारा सुनवाईका लागि पेश गर्न निर्देशन दिए। सत्र न्यायाधीशको निर्णयलाई सदर गरे - उच्च अदालतको फैसला अनुसार, युनिट मेजरले सैनिक ऐनको धारा १२५ अन्तर्गत आफ्नो शक्ति प्रयोग गरे र निर्णय गरे कि उत्तरदाता-अभियुक्त विरुद्ध फौजदारी अदालतमा कार्यवाही सुरु गरियोस् र उसलाई दीवानी हिरासतमा राखियोस् - तथापि, सत्र न्यायाधीशद्वारा पारित आदेशलाई ध्यानमा राख्दै मुख्य न्यायिक मजिस्ट्रेटद्वारा यसलाई अस्वीकार गरिएको थियो - किनकि त्यो आदेश उच्च अदालतले सदर गरेको थियो, उत्तरदातालाई सेना समक्ष सुम्पिएको थियो - आयोजित गरियो: जहाँ अदालत-मार्शल र साधारण फौजदारी अदालतमा समवर्ती क्षेत्राधिकार अवस्थित हुन्छ, मुख्यतया साधारण फौजदारी अदालत द्वारा परीक्षणको लागि प्राथमिकता मा अदालत-मार्शल सञ्चालन गर्ने विवेक निर्दिष्ट अधिकारीलाई सुम्पिएको छ - धारा १२५ बमोजिम - मनोनीत अधिकारीलाई "कुन अदालत समक्ष कार्यवाही सुरु गरिनेछ भन्ने निर्णय गर्न" विवेकप्रदान गरिएको छ - यसबाहेक, धारा १२५ मा एक संयोजनात्मक आवश्यकता छ जुन अभिव्यक्तिद्वारा विस्तारित गरिएको छ "र, यदि त्यो अधिकारीले निर्णय गर्दछ कि उनीहरूलाई अदालत-मार्शल अघि स्थापित गर्नु पर्दछ" तसर्थ, धारा १२५ अन्तर्गत को संयुक्त आवश्यकता यो हो कि सक्षम अधिकारीलाई कुन अदालत समक्ष कार्यवाही सुरु गर्ने निर्णय गर्ने विवेक छ र यदि अधिकारीले अदालत-मार्शल समक्ष पहिले कार्यवाही सुरु गर्न को लागी त्यो विवेक प्रयोग गर्दछ भने, अधिकारीले अभियुक्तलाई सैन्य हिरासतमा राख्न निर्देशन दिनेछ - वर्तमान मामिलामा, धारा १२५ - २४२ को सर्तमा अदालत-मार्शल को समक्ष कार्यवाही सुरु गर्न को लागी नामित अधिकारी द्वारा कुनै निर्णय भएको थिएन। अनुसन्धान पूरा हुनुअघि र पछि दुवै घटनाहरूको सम्पूर्ण अनुक्रमले स्पष्ट सूचक प्रदान गर्दछ कि कमान्डिङ अफिसरले सचेत निर्णय गरे कि अनुसन्धान र परीक्षण सीआरपीसीको प्रावधानअनुसार सञ्चालन गरिनुपर्छ - उच्च अदालतले आफ्नो पुनरावलोकन क्षेत्राधिकारको प्रयोगमा, सत्र न्यायाधीशको निर्णयलाई पुष्टि गर्न त्रुटिमा थियो कि अदालत-मार्शलको मात्र क्षेत्राधिकार हुनेछ - कानून र वास्तवमा, स्थिति विपरीत छ - सत्र न्यायाधीश सक्षम थिए र क्षेत्राधिकारको धारणा वा प्रयोगमा कुनै त्रुटि थिएन। अपीललाई अनुमति दिन्दै, अदालतले यो निर्धारण गर्यो:

(१) प्रस्तुत मामिलाको कसूर अदालत मार्शल (धारा ३४ देखि ६८) वा अदालत मार्शल (धारा ७० बमोजिम) द्वारा मामिला चलाउन नमिल्ने कसूरको श्रेणीमा पर्ने छैन। उत्तरदाता-अभियुक्तलाई आरोप लगाइएको अपराध त्यस श्रेणीमा पर्दछ जहाँ अदालत-मार्शल र साधारण फौजदारी अदालतबीच समवर्ती क्षेत्राधिकार छ। तसर्थ, यो कुरामा जोड दिनु आवश्यक छ कि सीआरपीसीमा परिकल्पना गरिएको प्रक्रिया अनुसार परीक्षण गर्न साधारण फौजदारी अदालतमा क्षेत्राधिकारको कुनै अन्तर्निहित कमी छैन। [अनुच्छेद ४२] [२७३-क-ख]

(२) धारा ६९ मा यस ऐनको अधीनमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई सो ऐन विपरीतको कसूरमा कसूरदार मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। सैनिक ऐनको धारा ६९ लाई धारा ७० को व्यवस्थाको अधीनमा रही बनाइएको छ। जब विधायिकाको अर्को प्रावधानको अधीनमा रही विधानको प्रावधान गरिन्छ, यसले एक आशय प्रकट गर्दछ कि जहाँ पछिल्लो प्रावधान आकर्षित हुन्छ, त्यहाँ पहिलोले बाटो दिन्छ। जहाँ धारा ७० को प्रयोगको लागि आवश्यक शर्तहरू विद्यमान छन्, धारा ६९ ले धारा ७० लाई मार्ग प्रशस्त गर्नेछ। धारा ७० मा सैनिक ऐनको अधीनमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई सो ऐन बमोजिमको कसूरमा कसूरदार नठहरिने र अदालतमा मुद्दा चलाइने छैन भन्ने शर्तको व्यवस्था गरिएको छ। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने सैनिक ऐनको धारा ७० मा अदालत मार्शलले क्षेत्राधिकार प्रयोग नगर्ने व्यवस्था गरिएको छ (जबसम्म मामिला धारा ७० को अपवादअन्तर्गत पर्दैन)। धारा ७० को व्यवस्था लागू हुँदा सैनिक ऐनको अधीनमा रहेको कुनै व्यक्ति सो व्यवस्थाको अवयव पूरा भएमा सो ऐन अन्तर्गतको कसूरमा कसूरदार मानिने छैन।

[अनुच्छेद ४३] [२७३-ग-ड]

३. वर्तमान अवस्थामा धारा ७० अन्तर्गत दरखास्तको लागि आवश्यक शर्तहरू यस कारण आकर्षित हुन सक्दैनन् कि यस मामिलामा अपराध सैन्य कानूनको अधीनमा रहेको व्यक्ति विरुद्ध गरिएको थियो र कुनै पनि घटनामा, अपराध उत्तरदाताले सिविकममा सक्रिय सेवामा रहँदा गरेको थियो। धारा ७० को कुनै आवेदन नभएकाले भारतमा 'दीवानी अपराध' गरेको आरोप लागेको उत्तरदाता धारा ६९ द्वारा प्रदान गरिएको सैनिक ऐनको प्रावधानको अधीनमा रहनेछ। धारा ६९ को महत्वपूर्ण शब्दहरू यो हो कि एक अभियुक्त "यस ऐन को विरुद्ध अपराधको लागि दोषी मानिनेछ" र "यदि यस धारा अन्तर्गत आरोप लगाइएको छ भने, अदालत-मार्शल द्वारा मुकदमा को लागी उत्तरदायी हुनेछ"। यदि व्यक्तिलाई "यस धारा" अर्थात् धारा ६९ अन्तर्गतको कसूरको अभियोग लगाइएको छ भने अदालतद्वारा मामिला चलाउनु पर्ने दायित्व उत्पन्न हुन्छ। धारा ६९ को भाषाले साधारण फौजदारी अदालतको क्षेत्राधिकार लाई बहिष्कृत गर्दैन भन्ने स्पष्ट सूचक हो। जहाँ अदालत-मार्शल र साधारण फौजदारी अदालतमा समवर्ती क्षेत्राधिकार अवस्थित छ, मुख्यतया साधारण आपराधिक अदालत द्वारा परीक्षणको लागि प्राथमिकता मा अदालत-मार्शल सञ्चालन गर्ने विवेक धारा १२५ अन्तर्गत नामित अधिकारीलाई सुम्पिएको छ। तोकिएका अधिकारीलाई "कुन अदालतसमक्ष कार्यवाही सुरु गर्ने भन्ने निर्णय गर्ने" विवेकाधिकार प्रदान गरिएको छ। यसबाहेक, धारा १२५ मा एक संयोजनात्मक आवश्यकता छ जुन अभिव्यक्तिद्वारा प्रवर्धित गरिएको छ "र, यदि त्यो अधिकारीले निर्णय गर्दछ कि उनीहरूलाई अदालत-मार्शल अघि स्थापित गर्नु पर्दछ"। तसर्थ, धारा १२५ अन्तर्गत को संयुक्त आवश्यकता यो हो कि सक्षम अधिकारीलाई कुन अदालत समक्ष कार्यवाही सुरु गर्ने निर्णय गर्ने विवेक छ र यदि अधिकारीले अदालत-मार्शल समक्ष कार्यवाही सुरु गर्न को लागी त्यो विवेक प्रयोग गर्दछ भने, अधिकारीले अभियुक्तलाई सैन्य हिरासतमा राख्न निर्देशन दिनेछ। धारा १२५, अर्को शब्दमा, निर्दिष्ट अधिकारीमा

विवेकको एक तत्व निहित भएको मात्र स्वीकार गर्दैन, तर यसले यो पनि स्वीकार गर्दछ कि मनोनीत अधिकारीले निर्णय गरेको हुनुपर्छ कि कार्यवाही अदालत-मार्शलद्वारा स्थापित गरिनेछ जुन अवस्थामा अदालत-मार्शल हुनेछ।

[अनुच्छेद ४४] [२७३-ज; २७४-क-च]

४. उल्लेखनीय कुरा के छ भने, प्रस्तुत मामिलामा धारा १२५ बमोजिम अदालत मार्शलको समक्ष कारबाही गर्ने निर्णय तोकिएका अधिकारीबाट भएको छैन। सन् १९७८ को नियमावलीको नियम ३ र नियम ४ को पालना नभएको भन्ने तर्क गलत छ। सन् १९७८ को नियमहरू, जुन सैनिक ऐनको धारा १२६ र सीआरपीसीको धारा ४७५ अनुसार बनाइएको छ, क्षेत्राधिकारको द्वन्द्वलाई समाप्त गर्ने उद्देश्यले गरिएको थियो जहाँ अदालत-मार्शल अन्तर्गत सेनाका अधिकारीहरू र साधारण फौजदारी अदालत दुवैले समान अपराधको लागि कुनै व्यक्ति विरुद्ध मामिला चलाउन क्षेत्राधिकार दाबी गर्छन्। धारा १२६(२) मा केन्द्र सरकारद्वारा द्वन्द्व समाधानको तरिका प्रदान गरिएको छ। सीआरपीसीको धारा ४७५ अन्तर्गत बनाइएका नियमहरूमा मजिस्ट्रेटले सक्षम अधिकारीलाई सूचना जारी गर्न को लागि व्यवस्था गरिएको छ ताकि सक्षम अधिकारीलाई सेवाको हितको लागि अदालत-मार्शल द्वारा परीक्षण को आवश्यकता छ कि छैन भन्ने बारे एक विचारित निर्णय लिन सक्षम बनाउँदछ। तर हालको मामिलाले पहिलो स्थानमा क्षेत्राधिकारको प्रयोगमा द्वन्द्व समावेश गर्दैन। अनुसन्धान पूरा हुनुअघि र पछिका घटनाहरूको सम्पूर्ण क्रमले स्पष्ट संकेत दिन्छ कि कमान्डिड अफिसरले सीआरपीसीको प्रावधानअनुसार अनुसन्धान र परीक्षण सञ्चालन गर्नुपर्छ भन्ने सचेत निर्णय लिएका थिए।

[अनुच्छेद ४५] [२७४-च-ज; २७५-क-ख]

५. उच्च अदालतले आफ्नो पुनरावलोकन क्षेत्राधिकारको प्रयोगमा सत्र न्यायाधीशको निर्णयलाई पुष्टि गर्न मा त्रुटि गरेको थियो कि अदालत-मार्शलको मात्र क्षेत्राधिकार हुनेछ। दुवै कानून मा र वास्तवमा, स्थिति विपरीत छ। सत्र न्यायाधीश सक्षम थिए र क्षेत्राधिकारको धारणा वा अभ्यासमा कुनै त्रुटि थिएन। उच्च अदालतको निर्णयको परिणाम सैन्य अधिकारीहरूलाई सत्र अदालतको क्षेत्राधिकारमा स्पष्ट र स्पष्ट निवेदनको बावजुद अदालत-मार्शल गर्ने दायित्व थोपर्नु हो। हामी तदनुसार अपीललाई अनुमति दिन्छौं र सिविकम उच्च न्यायालयको एकल न्यायाधीशको ६ अप्रिल २०१९ को फौजदारी पुनरावलोकन याचिका नम्बर सन् २०१७ को २ मा पारित फैसलालाई खारेज गर्दछौं। उत्तरदाता-अभियुक्तलाई सैनिक हिरासतबाट नागरिक हिरासतमा स्थानान्तरण गरी मामिलाको सामना गर्न लगाइनेछ।

[अनुच्छेद ५१] [२७८-घ-च]

राम सरुप बनाम भारतीय संघ र अर्को एआईआर १९६५ एससी २४७: [१९६४] ४ एससीआर ९३१; *सोम दत्त बनाम भारतको संघ*, एआईआर १९६९ एससी ४१४: [१९६९] २ एससीआर १७७ - *त्यसपछि पछ्यायो। दिल्ली स्पेशल पुलिस एस्टाब्लिशमेंट, नयाँ दिल्ली बनाम लेफ्टिनेंट कर्नल एसके लोरैया* (१९७२) २ एससीसी ६९२ : [१९७३] १ एससीआर १०१० - प्रतिष्ठित। *जोगिन्दर सिंह बनाम हिमाचल प्रदेश राज्य* (१९७१) ३ एससीसी ८६ : [१९७१] २ एससीआर ८५७; *मेजर ईजी बरसे बनाम बाँम्बे राज्य* [१९६२] २ एससीआर १९५; *एसके झा बनाम केरल राज्य* (२०११) १५ एससीसी ४९२: [२०११] १ एससीआर २९५; *गैर-न्यायिक निष्पादन पीडित*

परिवार संघ र अन्य बनाम भारत संघ (२०१६) १४ एससीसी ५३६; बलबीर सिंह एक अन्य बनाम पंजाब राज्य (१९९५) १ एससीसी ९०: [१९९४] ५ सप्लीमेंट एससीआर ४२२; अतिरिक्त महानिदेशक, सैनिक मुख्यालय बनाम केंद्रीय जांच ब्यूरो (२०१२) ६ एससीसी २२८: [२०१२] ५ एससीआर ५९९ - संदर्भित।

मामिला कानून सन्दर्भ

[१९७१] २ एससीआर ८५७ अनुच्छेद १० (वी) लाई संदर्भित गरियो

[१९६४] ४ एससीआर ९३१ को पछाडी अनुच्छेद २३

[१९६९] २ एससीआर १७७ ले अनुच्छेद २६ लाई पछ्यायो

[१९६२] २ एससीआर १९५ अनुच्छेद २९ लाई संदर्भित गरियो

[१९७३] १ एससीआर १०१० प्रतिष्ठित अनुच्छेद ३२

[२०११] १ एससीआर २९५ अनुच्छेद ३४ लाई संदर्भित गरियो

(२०१६) १४ एससीसी ५३६ अनुच्छेद ३५ लाई संदर्भित गरियो

[१९९४] ५ सप्ली. एससीआर ४२२ अनुच्छेद ३५ लाई संदर्भित गरियो

[२०१२] ५ एससीआर ५९९ अनुच्छेद ३६ लाई संदर्भित गरियो

भारतको सर्वोच्च अदालतमा

आपराधिक पुनरावेदन अधिकार क्षेत्र

२०२२ को आपराधिक अपील संख्या नम्बर ८५

सिक्किम राज्य

...अपिल्कर्ता

विरुद्ध

जसबीर सिंह र अन्य।

...उत्तरदाता

निर्णय

डॉ. धनंजय वाई. चंद्रचूड, जे.

क तथ्यहरु

.....२

ख निवेदनहरु

.....८

ग विश्लेषण

.....१४

घ निष्कर्ष

.....४२

क तथ्यहरु

१ यो अपील सिक्किम उच्च न्यायालयको एकल न्यायाधीशको निर्णयबाट उत्पन्न भएको हो। फौजदारी प्रक्रिया संहिता १९७३^१ को धारा ४८२ को साथ पठित धाराहरु ३९७ र ४०१ अन्तर्गत पुनरावलोकन अधिकार क्षेत्र प्रयोग गर्दै, उच्च अदालतले गान्तोकमा स्थित सत्र न्यायाधीश, विशेष डिभिजन-२, सिक्किमको आदेशलाई कायम राख्दै पूर्वी सिक्किमका मुख्य न्यायिक मजिस्ट्रेटलाई उत्तरदाता-अभियुक्तको एकाइको कमान्डिड अधिकारीलाई लिखित सूचना पेश गर्न र उनलाई अदालत-मार्शलद्वारा सुनवाईको लागि हस्तान्तरण गर्न निर्देशन दिएको छ।

२ गत् १४ डिसेम्बर २०१४ को दिन करिब १९:४० बजे भारतीय सेनाको १७ पर्वत विभाजनका लान्स नायक राजेश कुमारले गान्तोकको सदर पुलिस स्टेशनमा स्टेशन हाउस अधिकारी समक्ष प्रथम सूचना रिपोर्ट २ दर्ता गराए जसमा अन्य कुराका साथै, सम्बन्धित मितिमा साँझ ६:०० बजे तिर, जब उनी आफ्नो ब्यारेकमा फर्के, वहाँले दुई राइफलम्यानहरु सँग केही बेर कुराकानी गरेका थिए। त्यसपछि वहाँ ताजा हुँदै गर्दा साँझ ६:३० देखि ६:४५ को बीचमा, वहाँले ब्यारेकभित्र गोली चलेको आवाज सुने। उनी तुरुन्तै ब्यारेकमा पुगे र उत्तरदाता-अभियुक्त लान्स नायक जसबीर सिंहले इन्सास राइफलले राइफलम्यान बलबीर सिंहमाथि गोली चलाएको देखे। सूचनादाताले उत्तरदाता-अभियुक्तलाई राइफलसहित ब्यारेकबाट बाहिर निकाले र साथसाथै मद्दतको लागि अलार्म बजायो, जसोर्गदा सिग्नलमेन उज्जल सिन्हा र सी.एच. अनिल घटनास्थलमा पुगे। यसैबीच अभियुक्त सूचनादाताको चंगुलबाट फरार भएका थिए। त्यसपछि सूचनादाताले तुरुन्तै मेडिकल

रूममा फोन गरे र घाइते राइफलम्यानको जाँच गर्न फर्के, जुन बेलासम्म वहाँलाई^३ शंका भयो कि घाइते राइफलम्यान पहिले नै मरिसकेका थिए।

१ "सीआरपीसी"

२ एफआईआर संख्या ४०९/२०१४

२०१४ को एफआईआर नम्बर ४०९, १४ डिसेम्बर २०१४ मा सदर पुलिस थाना, गान्तोकमा दर्ता भएको थियो।

३ गत् १५ डिसेम्बर २०१४ मा, अभियुक्तको हिरासत सक्षम सैन्य अधिकारीद्वारा अनुसन्धान अधिकारी^३ लाई सुम्पिएको थियो र सरदार पुलिस थानामा पुलिस उप-निरीक्षकद्वारा गिरफ्तारी/अदालत आत्मसमर्पण मेमो जारी गरिएको थियो। अनुसन्धान गर्ने क्रममा आईओले १७ पर्वत विभाजन प्रो युनिटका कमान्डिड अधिकारीलाई एक अनुरोध जारी गर्दै भारतीय दण्ड संहिता १८६०^४ को धारा ३०२ अन्तर्गत उत्तरदाता-अभियुक्त विरुद्ध एफआईआर दर्ता भएको जानकारी दिए। आईओले अनुसन्धानको उद्देश्यको लागि केही कागजातहरूको मांग गरे, अर्थात्:

- (i) अभियुक्तको नियुक्तिको आदेश,
- (ii) रविवार, १४ दिसंबर २०१४ को ड्यूटी तैनाती चार्ट;
- (iii) आइतबार, १४ डिसेम्बर २०१४ को हतियार जारी दर्ता; र
- (iv) कुनै पनि अघिल्लो अपराधको अभिलेखहरू।

४ उपरोक्त पत्राचारको प्रत्युत्तरमा १७ पर्वत विभाजन प्रो युनिटका कमान्डिड अधिकारी ५ कर्णेल आरआर नायरले २७ डिसेम्बर २०१४ को आफ्नो पत्रद्वारा निम्न कागजातहरू प्रस्तुत गरे:

(i) जसवीर सिंहको सम्बन्धमा पदस्थापन आदेशको प्रतिलिपि नं.७७८२२४एफ एल/एनके (एमपी);

(ii) १४ दिसंबर २०१४ को पायलट कार्य विवरण निकासीको सीटीसी;

(iii) हतियार जारी दर्ताको सीटीसीमा, जहाँ उनले आईओलाई सूचित गरे कि उत्तरदाता-अभियुक्तले १४ डिसेम्बर २०१४ मा पाइलटिंग कार्यको लागि हतियार फिर्ता लिएका थिए।

३ "आईओ" ४ "आईपीसी" ५ "सीओ"

तथापि, कर्तव्य पूरा भएपछि, अपराध गर्दा, उत्तरदाताले अनाधिकृत रूपमा हतियार प्राप्त गरेको थियो; र (४) विगतका अपराधहरूको अभिलेख। यस संचारको एक प्रति सीओ द्वारा १७ पर्वत प्रभाग प्रो युनिटको मुख्यालयमा पठाइएको थियो।

५ गत् १२ जनवरी, २०१५ मा, आईओले मुख्य न्यायिक मजिस्ट्रेट (पूर्वी र उत्तर) समक्ष सूचना दिने (राइफलम्यान राजेश कुमार) को बयान अभिलेख गर्नको लागि निवेदन दायर गर्यो। गत् १३ फेब्रुअरी २०१५ मा, आईओले आईपीसीको धाराहरू ३०२ र ३०८ अन्तर्गत दण्डनीय अपराधहरूको लागि उत्तरदाता-आरोपी विरुद्ध अनुसन्धान पूरा गरेपछि आरोपपत्र पेश गरे। मुख्य न्यायिक मजिस्ट्रेटले प्रधान सत्र न्यायाधीशको समक्ष प्रतिबद्धताको लागि आदेश दिएको थियो। गत् २८ फरवरी २०१५ मा, एक मामिला सत्र परीक्षण मामिला संख्या ०३/२०१५ को रूपमा दर्ज भएको

थियो। गत् १५ जुलाई २०१५ मा, सत्र न्यायाधीशले आईपीसीको धाराहरु ३०२ र ३०८ र शस्त्र ऐन १९५९^६ को धारा २५ (१-ख) (क) को मुताबिक उत्तरदाता विरुद्ध आरोप तय गरेको थियो। गत् १८ नोभेम्बर २०१५ मा, सत्र न्यायाधीशले सिआरपीसी को धारा २१६ अन्तर्गत दायर गरिएको आवेदनलाई धारा २५(१-ख)(क) बाट हतियार ऐनको धारा २७(३) अन्तर्गतको आरोप परिवर्तन गर्न अनुमति दिएको थियो।

६ सुनुवाइको क्रममा, १८ जुन २०१६ मा, सत्र न्यायाधीशले ७ जुलाई २०१६ मा कर्णेल आरआर नायरलाई फिर्ता योग्य नयाँ हाजीर हुने बोलावट जारी गर्न निर्देशन दिएको थियो। गत् ०७ जुलाई २०१६ मा, सत्र न्यायाधीशलाई सूचित गर्दै सेनाका अधिकारीहरूबाट एक पत्र प्राप्त भएको थियो जसमा भनिएको थियो कि कर्नल आरआर नायर एक प्रशिक्षण पाठ्यक्रममा^७ संलग्न थिए र २४ जुलाई २०१६ सम्म छुट्टीमा थिए।

६ " सशत्रु ऐन "

परीक्षणको क्रममा, सीओ, कर्नल आरआर नायरलाई २८ जुलाई २०१६ मा पीडब्ल्यू १९ को रूपमा परीक्षण गरिएको थियो। प्रमाणको अभिलेख पूरा भएपछि, सत्र न्यायाधीशले अन्तिम बहसको लागि पक्षहरूको अधिवक्तालाई सुने। सुनुवाइको क्रममा अभियुक्तका वकिलले अन्य कुराका साथै उत्तरदाता-अभियुक्त र मृतक दुवै सेना ऐन १९५० द्वारा शासित भएकाले सैनिक ऐनको धारा ६९ लाई ध्यानमा राख्दै अभियुक्त विरुद्ध सत्र अदालतले नभई सामान्य अदालत-मार्शलबाट मात्र मुद्दा चलाउन सकिने तर्क गरेका थिए। सैनिक ऐनको धारा ६९ को प्रावधानलाई ध्यानमा राखी सत्र न्यायाधीशले ९ मार्च २०१७ को आफ्नो आदेशमा उत्तरदाता-अभियुक्तको आपत्तिलाई कायम राख्दै अपराधको प्रकृतिलाई ध्यानमा राख्दै अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शलबाट मात्र मुद्दा चलाउनु पर्ने र सत्र अदालतको कुनै क्षेत्राधिकार नभएको निष्कर्ष निकालेको थियो। यस निष्कर्षको साथ, मुख्य न्यायिक मजिस्ट्रेटलाई उत्तरदाताको एकाइको सीओ वा सक्षम सैन्य अधिकारीलाई अदालत-मार्शल द्वारा अपराधीको सुनुवाईको लागि लिखित सूचना दिन निर्देशन दिइएको थियो।

७ सत्र अदालतको आदेशलाई पुनरावलोकनमा चुनौती दिइयो। सिविकम उच्च अदालतले ६ अप्रिल २०१९ को आफ्नो फैसलामा सेना ऐनको धारा ६९ र ७० को प्रावधानहरू उल्लेख गरेको थियो। सैनिक ऐनको धाराहरु १२५ र १२६, सीआरपीसीको धारा ४७५, फौजदारी अदालतको नियमहरु ३, ४ र ५ तथा अदालत मार्शल (क्षेत्राधिकार समायोजन) नियमहरु १९७८^८ बमोजिम तोकिएको कार्यविधि पालना नभएको उच्च अदालतले ठहर गरेको छ। उच्च अदालतले सैनिक अधिकारीलाई सूचना जारी गर्दै उत्तरदाता र मृतक दुवै सैनिक ऐनको अधीनमा रहेको ठहर गरेको थियो। सन् १९७८ को नियमहरूले अनिवार्य गरेको प्रक्रिया अपनाउनु पथर्यो र सेनाको अधिकारीले अभियुक्त विरुद्ध फौजदारी अदालतमा मुद्दा चलाउन आफ्नो विवेक प्रयोग गरेको थियो भन्ने निवेदनलाई प्रमाणित गर्न कुनै दस्तावेजी प्रमाणहरू अस्तित्वमा नरहेको आधारमा यस्को कुनै वजन थिएन।

७ " सेना ऐन "

८ " १९७८ को नियमहरु "

यसबाहेक, अभियुक्तलाई नागरिक प्राधिकरण समक्ष सुम्पनु मात्र विकल्पको प्रयोगको प्रमाण होइन भन्ने कुरा ठहरराईएको थियो। जबकि उच्च अदालतमा एक मिनेट पाना पेश गरिएको थियो जहाँ जनरल कमान्डिड अधिकारीले अभियुक्त विरुद्ध सत्र अदालतद्वारा मुद्दा चलाउन सिफारिस स्वीकार गरेका थिए, र उच्च अदालतले निम्नलिखित आधारमा यसलाई अस्वीकार गर्यो कि: (i) कागजात सत्र न्यायाधीश समक्ष प्रस्तुत गरिएको थिएन र (ii) प्रस्तुत गरिएको कागजात एक फोटोकपी थियो र प्रमाणित प्रतिलिपि थिएन। अनी पुनरावलोकन याचिकालाई खारेज गरिएको थियो।

८ उच्च अदालतको विवादित निर्णय अनुसार, १७ पर्वत विभाजन प्रो एकाइको जीओसी, मेजर जनरल आरसी तिवारीले २२ अप्रिल २०१९ को आदेशद्वारा सैनिक ऐनको धारा १२५ अन्तर्गत आफ्नो अधिकार प्रयोग गर्दै उत्तरदाता-अभियुक्त विरुद्ध फौजदारी अदालतमा कार्यवाही सुरु गर्न र वहाँलाई दीवानी हिरासतमा राख्ने निर्णय गरे। जीओसीको यस निर्णय सुनाउन मुख्य न्यायिक मजिस्ट्रेट समक्ष निवेदन दायर गरिएको थियो। गत् २२ अप्रिल २०१९ को एक आदेशद्वारा, मुख्य न्यायिक मजिस्ट्रेटले ९ मार्च २०१७ को सत्र न्यायाधीशको आदेशलाई ध्यानमा राख्दै जीओसीको आवेदन अस्वीकार गरे, जसमा अभियुक्तलाई सक्षम सैन्य अधिकारीलाई हस्तान्तरण गर्न आवश्यक थियो। यस आदेशलाई उच्च अदालतले सदर गरेको हुनाले, मुख्य न्यायिक मजिस्ट्रेटले केन्द्रीय कारागार, रौंगयेकको कारागार अधिक्षकलाई उत्तरदातालाई सक्षम सैन्य अधिकारी समक्ष सुम्पन निर्देशन दिएको थिए।

९ "जिओसी"

उत्तरदातालाई सेना समक्ष बुझाइएको थियो र वहाँ २३ अप्रिल २०१९ देखि सैनिक हिरासतमा छन्। यसैबीच, उत्तरदाताले ३१ मार्च २०२० मा सेवाबाट अवकाश पाए। सोही दिन सेनाका अधिकारीहरूले हिरासतको समय थप गर्न आदेश जारी गरे।

ख निवेदनहरू

९ सिक्किम राज्य उच्च अदालतको फैसलाविरुद्ध अपीलमा छ। राज्यको प्रतिनिधित्व विद्वान महाधिवक्ता श्री विवेक कोहलीले गरेका छन्। सिक्किम राज्यद्वारा गरिएको चुनौतीलाई भारत सरकारले समर्थन गरेको छ, जो अतिरिक्त सलिसिटर जनरल श्री अमन लेखी मार्फत उत्तरदाताको रूपमा प्रस्तुत भएको छ। उत्तरदाताका तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री प्रदीप कुमार डेले बहस गर्नुभएको थियो।

१० श्री विवेक कोहली, अपीलकर्ता-राज्यको तर्फबाट उपस्थित महाधिवक्ताले निम्न निवेदनहरू प्रस्तुत गरे: (i) सैनिक ऐनको धारा १२५ बमोजिम प्रयोग गरिएको 'स्वविवेक' को आधारमा फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शललाई मुद्दा सुनवाई गर्ने क्षेत्राधिकार दुवैमा छ भन्ने कुरा उच्च अदालत र सत्र अदालत दुवैले बुझ्न सकेका छैनन्। अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने "विवेक" केवल कमान्डिड अधिकारीमा छ;

(ii) धारा १२५ बमोजिम निम्नलिखित तीन अवस्थामध्ये कुनै एक अवस्था उत्पन्न हुन सक्छः—

- (क) कमान्डिड अधिकारीले आफ्नो विवेक प्रयोग गर्न सक्नेछ र अदालत मार्शलको माध्यमबाट अभियुक्त विरुद्ध मुद्दा चलाउन सकारात्मक छनौट गर्न सक्नेछ।
- (ख) कमान्डिड अधिकारीले आफ्नो विवेक प्रयोग गर्न सक्नेछ र अदालत मार्शल माफत मुद्दा नचलाउन छनौट गर्न सक्नेछैन; र
- (ग) कमान्डिड अधिकारीले विवेकको प्रत्यक्ष प्रयोग नगरेमा, वहाँको आचरण द्वारा विवेकको प्रयोग भएको छ कि छैन भनेर निर्धारण गर्नु सकिन्छ;
- (iii) जब कमान्डिड अधिकारीले माथि उल्लिखित पहिलो दुई परिस्थितिको सन्दर्भमा विवेक प्रयोग गर्दछ भने, सैनिक ऐनको धारा १२६ र १९७८ को नियमहरू ३, ४ र ५ अन्तर्गतको प्रक्रिया लागू हुनेछ;
- (iv) तथापि, कमान्डिड अधिकारीले अन्तिम अवस्थामा विस्तृत विवरण बमोजिम आफ्नो विवेक प्रयोग नगरेमा फौजदारी अदालतबाट भएको सुनुवाइमा सेनाका अधिकारीहरूले कुनै आपत्ति नदेखाउनु नै फौजदारी अदालतबाट मुद्दा चलाइने अभियुक्तको लागि कमान्डिड अधिकारीको मौन स्वीकृतिको रूपमा लिन सकिन्छ।
- (v) जोगिन्दर सिंह बनाम हिमाचल प्रदेश राज्यमा यस अदालतले जोड दिए बमोजिम, यदि तोकिएको अधिकारीले अदालत-मार्शल को समक्ष कार्यवाही शुरू गर्न आफ्नो विवेक प्रयोग गरेन भने, सेना ऐन कानून द्वारा प्रदान गरिएको तरिकामा आफ्नो सामान्य क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्ने अपराधिक अदालतको मार्गमा आउने छैन;
- (vi) उपर्युक्त तथ्यहरूको आधारमा, प्रस्तुत मामिलामा, कमान्डिड अधिकारीले 'नागरिक अदालत' (अर्थात्, फौजदारी अदालत) द्वारा सुनवाई गर्न सकिन्छ भनेर सिफारिस गरेर विवेक प्रयोग गरेको छ, जुन वर्तमान मामिलामा, सत्र न्यायाधीश, विशेष विभाजन-२, सिक्किम, गान्तोक हो।
- निम्न परिस्थितिहरूले यस विवेकको प्रयोगलाई सङ्केत गर्दछ:
- १०(१९७१)३ एससीसी ८६
- (क) १४ डिसेम्बर २०१४ मा घटना भएको लगत्तै १५ डिसेम्बर २०१४ मा कमान्डिड अधिकारीले अभियुक्तलाई अनुसन्धान अधिकृत समक्ष सुम्पेको;
- (ख) अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धान को लागि कागजात पेश गर्नको लागि आईओ को (२६ डिसेम्बर २०१४ को उनको पत्र द्वारा) अनुरोध को प्रत्युत्तर मा २७ डिसेम्बर २०१४ को पत्र;
- (ग) सूचनादाता लान्स नायक राजेश कुमारको सीआरपीसीको धारा १६४ अन्तर्गत १२ जनवरी २०१५ मा बयान अभिलेख गर्नु;
- (घ) गत् २८ जुलाई २०१५ मा सुनवाईको क्रममा कमान्डिड अधिकारी (कर्णेल आरआर नायर) र अन्य अधिकारीहरूको परीक्षण गर्नु;
- (ङ) एफआइआर को स्थापना देखि अनुसन्धान सम्म र परीक्षणको अवधि सम्म, फौजदारी अदालत समक्ष भएको कारबाहीमा कमान्डिड अधिकारी र सेनाको सहभागिता। तसर्थ, मुद्दाको सुनुवाइ फौजदारी अदालतले गर्नुपर्छ, अदालत-मार्शलले होइन।

(च) गत् १६ जनवरी २०१५ मा सेनाका अधिकारीहरूले अभियुक्तहरूको मुद्दा देवानी अदालत (फौजदारी अदालत) बाट चलाउन सिफारिस गरे।

गत् ८ मार्च २०१५ मा, यो सिफारिस कमान्डिड अधिकारीले "विवेक" प्रयोग गरेर अभियुक्तको मुद्दा फौजदारी अदालतद्वारा परीक्षण गर्नु पर्दछ भन्ने निर्णयमा परिणत भयो। गत् २२ अप्रिल २०१९ मा, कमान्डिड अधिकारीले सेना ऐनको धारा १२५ र १९७८ को नियम ९ अन्तर्गत पूर्वी सिक्किम (गान्तोक) का मुख्य न्यायिक मजिस्ट्रेटलाई एक पत्राचार गरेर आफ्नो विवेक प्रयोग गरे कि अभियुक्तको सुनवाई आपराधिक अदालतद्वारा सञ्चालन गरिनुपर्नेछ; र

(vii) सत्र न्यायाधीशको ९ मार्च, २०१७ को आदेशले अन्तिम बहसको चरणमा घडी फर्काइदियो। सैनिक ऐनको धारा १२२ अनुसार अदालत-मार्शलबाट मुद्दा चलाउन पाउने हदम्याद अपराध भएको मिति देखिन तीन वर्ष हो भन्ने कुरामा उच्च अदालतले विचार गर्न असफल भएको छ। वर्तमान मामिलामा, यो अपराध १४ डिसेम्बर २०१४ मा भएको थियो र तुरुन्तै आपराधिक अदालतमा कार्यवाही शुरू गरिएको थियो।

११ अतिरिक्त सोलिसिटर जनरल श्री अमन लेखीले सिक्किम राज्यको प्रस्तुतीकरणलाई समर्थन गरेका छन् र निम्न प्रस्तावहरूलाई आग्रह गरेका छन्:

(i) प्रस्तुत मुद्दाको विवाद जोगिन्दर सिंह बनाम हिमाचल प्रदेश राज्यमा ११ यस अदालतको निर्णयले समेटेको छ, जहाँ यो मानिएको थियो कि सेनाको अधिकारीलाई भएको अपराधको बारेमा थाहा थियो र अभियुक्तको हिरासत पुलिसलाई सुम्पने निर्णय गरिएको थियो र अदालत मार्शल नगर्ने निर्णय गरेको थियो; (ii) अपराधहरू तीन प्रकार का छन्, अर्थात्: -

(क) सैनिक ऐनद्वारा सृजित अपराधहरू, जस्तै धाराहरू ३४, ३५, ३६ र ३७ मा व्यवस्था भएका अपराधहरू, जुन विशेष गरी अदालत-मार्शलद्वारा सुनवाई गर्न सकिने छन्;

(ख) सैनिक ऐनको खण्ड ७० बमोजिम अपवादको अधीनमा रहेको फौजदारी अदालतबाट मुद्दा चलाइने अपराधहरू, र

११(१९७१)३ एससीसी ८६

(ग) सैनिक ऐनको धारा १२५ बमोजिम निर्णय भएमा अदालत-मार्शल र साधारण फौजदारी अदालत (धारा ६९) ले क्षेत्राधिकार प्रयोग गरेको अपराधहरू, जहाँ सैनिक ऐनको धारा १२५ बमोजिम निर्णय भएमा अदालत मार्शल गर्न सकिनेछ; (iii) तात्कालिक मुद्दामा, सेनाका अधिकारीहरूले अभियुक्तलाई नियन्त्रणमा लिई फौजदारी अदालतमा मुद्दा चलाउनका लागि अनुसन्धान अधिकृतलाई सुम्पेका थिए। यसबाट यो स्पष्ट हुन्छ भने सेनाले अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शल द्वारा मुद्दा चलाउन चाहेको थिएन।

१२ उत्तरदाता-अभियुक्तको तर्फबाट उपस्थित वरिष्ठ अधिवक्ता श्री प्रदीप कुमार डेले उच्च अदालतको निर्णयको समर्थन गर्दै निम्नलिखित निवेदनहरू प्रस्तुत गरेको छ: (i) सैनिक ऐनको धाराहरू ६९ र ७० को प्रावधानलाई दृष्टिगत गरी सामान्य फौजदारी अदालतबाट नभई अदालत-मार्शल अधि मात्र मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था छ; (ii) धाराहरू १२५ र १२६ विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत छन्।

धारा १२५ मा फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शल दुवैको कुनै अपराधको सम्बन्धमा क्षेत्राधिकार रहेको अवस्थामा कुन अदालतसमक्ष कारबाही गर्ने भन्ने निर्णय गर्ने अधिकार कमान्डिड अधिकारीमा हुनेछ।

(iii) धारा १२६ ले फौजदारी अदालतलाई अभियुक्तलाई हस्तान्तरण गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गर्दछ।

जब क्षेत्राधिकार भएको फौजदारी अदालतको राय छ कि कुनै कथित अपराधको सम्बन्धमा कार्यवाही वहाँको समक्ष स्थापित गरिनेछ भने, वहाँले लिखित सूचना द्वारा, धारा १२५ मा उल्लिखित अधिकारीलाई आफ्नो विकल्पमा, अपराधीलाई कानून अनुसार कार्यवाही गर्न नजिकको मजिस्ट्रेटलाई हस्तान्तरण गर्न, वा केन्द्रीय सरकारमा विचाराधीन सन्दर्भमा कार्यवाही स्थगित गर्न आवश्यक छ। त्यस्तो प्रत्येक अवस्थामा उक्त अधिकारीले या त कसूरदारलाई माग बमोजिम हस्तान्तरण गर्नेछ, वा तुरुन्तै प्रश्नको उल्लेख गर्नेछ की कुन अदालतको अगाडि केन्द्रीय सरकारले निर्धारण गर्ने गरी कार्यवाही सुरुगर्नु पर्दछ, जसको आदेश त्यस्तो सन्दर्भको लागि अन्तिम हुनेछ;

(iv) सीआरपीसीको धारा ४७५ र १९७८ को नियमहरू ३, ४ र ५ ले संकेत गर्दछ कि यस मामिलामा, अदालत-मार्शल अघि मात्र परीक्षण स्वीकार्य छ;

(v) कुनै खास कुरा कानूनले तोकेबमोजिम गर्नु पर्दछ भनी कानूनले व्यवस्था गरेको छ र सोही तरिकाले नगरेमा गम्भीर परिणाम भोग्नु पर्नेछ र कुनै कारबाही बदर हुनेछ भन्ने कानूनको स्थापित सिद्धान्त हो। यो सीआरपीसीको धारा ४६१ (एल) को प्रावधान र कानूनका अन्य प्रावधानहरूको उपहास हुनेछ र परीक्षण विकृत हुनेछ;

(vi) साधारण फौजदारी अदालतमा विचाराधीन मुद्दाले अभियुक्त माथि गम्भीर पूर्वाग्रह उत्पन्न गर्नेछ र न्याय को विफलता को परिणाम हुनेछ। साधारण फौजदारी अदालत समक्ष सम्पूर्ण परीक्षण शून्य छ किनकि यसमा क्षेत्राधिकारको अभाव छ;

(vii) जोगिन्दर सिंह (माथि उल्लेखित) मा भएको निर्णय संवैधानिक पिठले दिएको निर्णयहरूको विपरीत छ जुन सोम दत्त दत्ता बनाम भारत संघ र अन्य^{१२} र राम सरूप बनाम भारत संघ र अन्य १३ मा दिएको थियो;

(viii) महत्वपूर्ण प्रश्न यो हो की धारा १२५ अन्तर्गत विवेकको प्रयोग गर्नुपर्ने कुन चरणमा हुनुपर्दछ। आरोपपत्र दायर भएपछि र संज्ञान लिनुअघि नै फैसला गर्नुपर्ने छ। तर, हालको मुद्दामा सेनाको अख्तियारले आरोपपत्र दायर गर्नुअघि सामान्य फौजदारी अदालतमा मुद्दा चलाउने निर्णय गरेको थियो, जुन कमान्डिड अधिकारीको क्रस-परीक्षणबाट स्पष्ट हुन्छ।

१२ एडआर १९६९ एससी ४१४ १३ एडआर १९६५ एससी २४७

अभियोगपत्र पेश गर्नुअगावै निर्णय भएको हुँदा यसको कुनै अर्थ रहँदैन।

(ix) सन् १९७८ को नियमहरू ३ र ४ बमोजिम कमान्डिड अधिकारीलाई मजिस्ट्रेटले सूचना जारी गर्न र सैनिक ऐनको धारा १२५ बमोजिम निर्णय गर्ने आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था थियो। तथापि, मजिस्ट्रेटले आरोपपत्र दायर गरेकै दिन सत्र अदालतमा मुद्दा दायर गरे, जसको परिणामस्वरूप

१९७८ को नियमहरूको प्रावधानहरू ३, ४ र ५ को पालना भएन। कानूनको सुव्यवस्थित स्थितिलाई ध्यानमा राख्दै, धारा १२५ अन्तर्गतको विवेकको प्रयोग कमान्डिड अधिकारीले आरोपपत्र दायर गरेपछि मात्र गर्नु पर्दछ;

(x) सन् १९७८ को नियमहरू सीआरपीसीको धारा ४७५ अन्तर्गत प्रदत्त अधिकारहरूको अनुसरण गर्दै बनाइएको छ र सूचना जारी गर्ने जनादेश सैनिक ऐनको धारा १२६ अन्तर्गत प्रदान गरिएको छ; र

(xi) उत्तरदातालाई अझै पनि सेना ऐनको धारा १२३ अन्तर्गत अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन सकिन्छ, यस तथ्यलाई ध्यानमा राख्दै कि उनको सेवानिवृत्ति ३१ मार्च २०२० मा हुन गइरहेको थियो।

१३ अब प्रतिस्पर्धीहरूको निवेदनहरू माथि विचार गरिनेछ।

ग विश्लेषण

१४ सैनिक ऐनको परिच्छेद VI मा अपराधहरू सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। धारा ३(ii) मा 'देवानी अपराधहरू' भन्ने शब्दको अर्थ 'फौजदारी अदालतबाट कार्यान्वयन हुने अपराध' हो। ^{१४}धारा ६९ मा देवानी अपराधहरू सम्बन्धी व्यवस्था छ। धारा ७०^{१५} दीवानी अपराधहरूसँग सम्बन्धित छ जुन अदालत-मार्शलद्वारा सुनवाई गर्न योग्य छैन।

१५ धारा १२५ १६ मा फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शल दुवैलाई अपराधको सम्बन्धमा क्षेत्राधिकार हुने व्यवस्था गरिएको छ। यस्तो अवस्थामा, यो एकाइको कमान्डिड अधिकारीको विवेकमा हुनेछ जहाँ अभियुक्त व्यक्ति सेवारत छ कि कुन अदालत समक्ष कार्यवाही सुरु गरिनु पर्ने, र यदि त्यो अधिकारीले निर्णय गर्दछ कि कार्यवाही अदालत-मार्शल द्वारा स्थापित गर्नुपर्छ भने, वहाँले अभियुक्तलाई सैन्य हिरासतमा राख्न निर्देशन दिन सक्छ। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने, धारा १२५ ले अभियुक्त विरुद्ध अदालत मार्शल वा नियमित फौजदारी अदालतद्वारा मुद्दा चलाउनु पर्छ कि पर्दैन भन्ने निर्णय गर्न निर्दिष्ट अधिकारीलाई विवेक प्रदान गर्दछ।

१६ धारा १२६ ले सङ्केत गरेझैं फौजदारी अदालतले "अपराधीलाई हस्तान्तरणको आवश्यकता" को अधिकारसँग सम्बन्धित छ। धारा १२६ मा भनिएको छ, 'क्षेत्राधिकार भएको फौजदारी अदालतले "कुनै कथित अपराध" को सम्बन्धमा आफूसमक्ष कारबाही प्रारम्भ गर्नु पर्दछ भन्ने राय राख्छ भने धारा १२५ मा उल्लिखित अधिकारीलाई लिखित सूचनाद्वारा अपराधीलाई कानून बमोजिम कारबाही गर्न नजिकको मजिस्ट्रेटलाई हस्तान्तरण गर्न वा केन्द्र सरकारमा लंबित सन्दर्भ गरेर, कारबाही स्तग्न गर्न सक्छ।

१४." ६९. देवानी अपराधहरू. धारा ७० को प्रावधानको अधीनमा, यस ऐनको अधीनमा रहेको कुनै व्यक्ति जसले भारत भित्र वा बाहिर कुनै स्थानमा कुनै देवानी अपराध गर्दछ, वहाँलाई यस ऐनको विरुद्ध कुनै अपराधको दोषी मानिनेछ र, यदि यस धारा अन्तर्गत आरोप लगाइएको छ भने, अदालत-मार्शल द्वारा मामिला चलाउन को लागी उत्तरदायी हुनेछ र, दोषी ठहराएमा, निम्नानुसार दण्डनीय हुनेछ, अर्थात् भन्नको मतलब,--

(क) भारतमा प्रचलित कुनै कानून बमोजिम मृत्युदण्ड वा ओसारपसार गरी दण्डनीय हुने अपराध भएमा वहाँलाई माथि उल्लिखित कानून बमोजिम कोर्दा हान्ने बाहेक अन्य कुनै सजाय र यस ऐनमा उल्लिखित कम सजाय हुनेछ; र

(ख) अन्य कुनै अवस्थामा, वहाँले भारतको प्रचलित कानूनद्वारा अपराधको लागि तोकिएको कोर्दा हान्ने बाहेक अन्य कुनै सजाय वा सात वर्षसम्मको कैद वा यस ऐनमा उल्लिखित कम सजाय भोग्न सक्नेछ।”

१५" ७०. अदालत मार्शल द्वारा सुनवाई गर्न नमिल्ने फौजदारी अपराध। यस ऐनको अधीनमा रहेको व्यक्तिले सैनिक, जलसेना वा वायु सेनाको कानूनको अधीनमा नपरेको व्यक्तिविरुद्ध हत्याको अपराध गरेमा वा त्यस्तो व्यक्तिविरुद्ध हत्या वा त्यस्तो व्यक्तिको सम्बन्धमा बलात्कारको गैरइरादतन हत्याको अपराध गरेमा वहाँलाई यस ऐन विपरीतको अपराधमा अपराधी मानिने छैन र अदालत-मार्शल द्वारा मुद्दा चलाइने छैन, यदि वहाँले उल्लिखित कुनै पनि अपराध गरेमा-

(क) सक्रिय सेवामा रहेँदा, वा

(ख) भारत बाहिर कुनै पनि स्थानमा, वा

(ग) यस सम्बन्धमा सूचना द्वारा केन्द्र सरकारले निर्दिष्ट गरेको सीमा पोस्टमा।”

१६ "१२५. फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शल बीच छनौट। फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शलको कुनै अपराधको सम्बन्धमा प्रत्येक क्षेत्राधिकार भएमा अभियुक्त व्यक्ति सेवारत रहेको सेना, सेनाको कोर, विभाजन वा स्वतन्त्र बाहिनीको कमाण्ड गर्ने अधिकृतले कुन अदालत समक्ष कारबाही गर्नुपर्ने भन्ने निर्णय गर्न तोकिए बमोजिमको अन्य अधिकारी को स्वविवेकमा हुनेछ, र, यदि त्यो अधिकारीले निर्णय गर्दछ कि अभियुक्तलाई अदालत-मार्शल अघि स्थापित गर्नुपर्दछ भने, अभियुक्त व्यक्तिलाई सैन्य हिरासतमा राखिनेछ भनेर निर्देशन दिनु सक्छ।”

धारा १२६ अन्तर्गत, नामित अधिकारीसँग कार्यगर्ने दुई बाटोहरू खुला छन्: (i) फौजदारी अदालतको माग बमोजिम अपराधीलाई हस्तान्तरण गर्ने; वा (ii) अदालतको निर्धारणको लागि केन्द्रीय सरकारलाई प्रश्न पठाउनु कि कुन अदालत अगाडि कार्यवाही सुरु गरिनुपर्नेहो। केन्द्र सरकारको दृढ संकल्प नै अन्तिम हुनेछ।

१७ धाराहरू १२५ र १२६ विभिन्न डोमेनहरूमा संचालित छन्। धारा १२५ मा भनिएको छ कि अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शल वा सक्षम फौजदारी अदालतबाट मुद्दा चलाउने कि नचलाउने भन्ने निर्णय गर्ने अधिकार तोकिएको अधिकारीमा छ। अर्कोतर्फ, धारा १२६ ले फौजदारी अदालतले धारा १२५ मा तोकिएको अधिकारीलाई लिखित सूचनाद्वारा अभियुक्तलाई कानून बमोजिम कारबाही गर्न नजिकको मजिस्ट्रेट समक्ष हस्तान्तरण गर्न आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। यस्तो लिखित सूचना जारी भएपछि, नामित अधिकारीले अपराधीलाई हस्तान्तरण गरेर आपराधिक अदालतको निर्णय स्वीकार गर्न सक्छ वा अधिकारीले निर्णयको लागि केन्द्रीय सरकारमा मुद्दा पठाउने निर्णय गर्न सक्छ। धारा १२६ ले स्पष्ट रूपमा मान्यता दिएको छ कि धारा १२५ अन्तर्गत नियुक्त अधिकारी र धारा १२६ अन्तर्गत फौजदारी अदालतबीच मतभिन्नता भएमा, यो मुद्दा समाधानको लागि केन्द्रीय सरकारमा पठाउनु पर्दछ, जसमा अन्तिमता केन्द्रीय सरकारको

निर्णयमा संलग्न हुनुपर्दछ। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने, फौजदारी अदालतले अभियुक्तविरुद्ध कारबाही अघि बढाउने निर्णय गरे वापत र अर्कोतर्फ धारा १२५ अन्तर्गत तोकिएका अधिकारीले अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा, धारा १२६ ले यस्तो अवस्थाको समाधानका लागि प्रावधानहरू प्रदान गरेको छ। यस प्रकृतिको परिस्थितिलाई समाधान गर्नका लागि केन्द्र सरकारको सन्दर्भको परिकल्पना गरिएको छ।

१८ सीआरपीसीको धारा ४७५ १७ ले केन्द्र सरकारलाई सीआरपीसी र सेना ऐन, नौसेना ऐन १९५७ र वायु सेना ऐन १९५० र संघको सशस्त्र बलसँग सम्बन्धित कुनै पनि अन्य कानूनसँग मेल खाने नियमहरू बनाउने अधिकार दिएको छ र सीआरपीसी लागू हुने अदालत वा अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाइनेछ। धारा ४७५(१) को पहिलो भागले केन्द्रीय सरकारको नियम बनाउने शक्तिलाई मान्यता दिएको छ। धारा ४७५ (१) को उत्तरार्द्धमा कुनै व्यक्तिलाई म्याजिस्ट्रेटसमक्ष पेश गरिएको र त्यस्तो अपराधको अभियोग लगाइएको छ जसका लागि उक्त व्यक्ति माथि सीआरपीसी लागू हुने अदालत वा अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाइने छ।

१७ "४७५. अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउनुपर्ने व्यक्तिहरूको कमाण्डिड अफिसरहरू समक्ष हस्तान्तरण- (१) केन्द्रीय सरकारले यस संहिता र सेना ऐन, १९५० (१९५० को ४६), नौसेना ऐन, १९५७ (१९५७ को ६२) र वायु सेना ऐन, १९५० (१९५० को ४५) र संघको सशस्त्र बलसँग सम्बन्धित अन्य कुनै कानूनसँग मिल्दोजुल्दो नियमहरू तत्कालका लागि लागू गर्न सक्नेछ, सैन्य, नाभि वा वायु सेना कानून, वा यस्तै अन्य कानूनको अधीनमा रहेका व्यक्तिहरूलाई यो संहिता लागू हुने अदालत वा अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाइनेछ, र जब कुनै व्यक्तिलाई मजिस्ट्रेटसमक्ष पेश गरिन्छ र त्यस्तो अपराधको अभियोग लगाइन्छ जसका लागि उसको विरुद्ध यो संहिता लागू हुने अदालत वा अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन योग्य छ, त्यस्तो मजिस्ट्रेटले त्यस्ता नियमहरूको सम्मान गर्नुपर्नेछ, र उचित अवस्थामा, आरोपीलाई आरोपित गरिएको अपराधको बयानसहित, अपराधी सम्बन्धित एकाइको कमाण्डिड अधिकारी वा नजिकको सैन्य, नौसेना वा वायु-सेना स्टेशनको कमाण्डिड अधिकारीलाई, यथास्थिति, अदालत-मार्शल द्वारा सुनवाई चलाउनुको लागि।

स्पष्टीकरण. —यस धारामा-

- (क) "एकाइ" भन्नाले रेजिमेन्ट, कोर, जहाज, टुकडी, समूह, बटालियन वा कम्पनी सम्झनु पर्छ।
- (ख) "अदालत-मार्शल" भन्नाले संघको सशस्त्र बललाई लागू हुने सम्बन्धित कानून बमोजिम गठित अदालत-मार्शल सरहको अधिकार भएको कुनै न्यायाधिकरण सम्झनु पर्छ।
- (२) त्यस्तो कुनै स्थानमा तैनाथ वा कार्यरत सैनिक, नौसैनिक वा वायुसैनिकको कुनै एकाइ वा निकायको कमाण्डिड अधिकारीबाट सो प्रयोजनको लागि लिखित निवेदन प्राप्त भएपछि प्रत्येक मजिस्ट्रेटले त्यस्तो अपराधको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई पक्राउ र सुरक्षित गर्न आफ्नो सक्दो प्रयास गर्नुपर्नेछ।
- (३) उच्च अदालतले राज्यभित्र को कुनै कारागारमा थुनामा रहेका कैदीलाई सुनवाईका लागि अदालत-मार्शल मा उपस्थित गराउन वा अदालत-मार्शल मा विचाराधिन कुनै मुद्दालाई छोएर

जाँचबुझ गर्न आदेश दिन सक्नेछ।" यस्तो अवस्थामा, मजिस्ट्रेटले नियमहरूको ख्याल राख्नुपर्छ र उचित अवस्थामा अपराधीलाई अपराधको बयानको साथ अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउने उद्देश्यको लागि नजिकको सैन्य, नौसेना वा वायु सेना स्टेशनको एकाइको कमान्डिङ अधिकारी समक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्नेछ।

१९. सीआरपीसीको धारा ४७५ द्वारा प्रदत्त शक्तिहरूको प्रयोग गर्दै, केन्द्र सरकारले आपराधिक अदालतहरू र अदालत-मार्शल (क्षेत्राधिकारको समायोजन) नियमहरू १९५२ को निर्माण गर्यो जुन अधिसूचित गरिएको थियो र २६ अप्रिल १९५२ मा भारतको राजपत्रमा प्रकाशित गरिएको थियो। यी नियमहरूलाई आपराधिक अदालतहरू र अदालत-मार्शल (क्षेत्राधिकारको समायोजन) नियमहरू १९७८ द्वारा प्रतिस्थापित गरिएको थियो।

सन् १९७८ नियमहरू ३, ४, र ५ तल निकालिएको छः

"३. सैनिक, जलसेना वा वायु सेना सम्बन्धी कानून वा सङ्घको सशस्त्र बलसँग सम्बन्धित अन्य कुनै कानूनको अधीनमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई तत्काल लागू भएको अवस्थामा मजिस्ट्रेट समक्ष पेश गरी त्यस्तो अपराधको अभियोग लगाइएमा, जसको लागि उसको विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा पनि मुद्दा चलाउन योग्य भएमा, त्यस्तो मजिस्ट्रेटले त्यस्तो व्यक्ति विरुद्ध मुद्दा चलाउन वा सत्रको अदालतमा मुद्दा दायर गर्न अघि बढ्ने छैन, जबसम्म-

(क) वहाँलाई सक्षम सैनिक, नौसैनिक वा वायु सेना अधिकारीले सो पदमा स्थानान्तरण गरेमा, वा

(ख) वहाँलाई सक्षम सैनिक, नौसैनिक वा वायु सेना अधिकारीले सो पदमा स्थानान्तरण गरेको, वा

४. नियम ३ को खण्ड (ख) बमोजिम कारबाही अघि बढ्नु अघि मजिस्ट्रेटले कमाण्डिङ अधिकारी वा सक्षम सैनिक, नौसैनिक वा वायु सेनाको अधिकारीलाई अभियुक्तको हकमा लिखित सूचना दिनु पर्नेछ र सूचनाको सेवा भएको मितिले पन्ध्र दिनको अवधि समाप्त नहुञ्जेलसम्म वहाँले निम्नलिखित गर्नुहुँदैन-

(क) अभियुक्तलाई धारा २५६ को धारा २५५ को उप-धाराहरू (१) र (२) वा फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९७३ को धारा २५७ को धारा २५२, उप-धारा (१) र (२) बमोजिम अपराध ठहराउने वा अपराधी ठहर गर्ने वा उक्त संहिताको धारा २५४ बमोजिम वहाँको प्रतिरक्षामा वहाँले प्रतिरक्षासुन्ने छैन,

(ख) उक्त संहिताको धारा २४० वा धारा २४६ को उप-धारा (१) बमोजिम अभियुक्त माथि लिखित अभियोग लगाउनु, वा

(ग) उक्त संहिताको धारा २०९ बमोजिम अभियुक्तलाई सुनवाईको लागि सत्र अदालत समक्ष पेश गर्न आदेश दिनु, वा

(घ) उक्त संहिताको धारा १९२ बमोजिम सोधपुछ वा सुनवाईको लागि मामिला हस्तान्तरण गर्न।

(५) नियम ३ को खण्ड (क) बमोजिम सक्षम सैनिक, नौसैनिक वा वायु सेना प्राधिकरणले मजिस्ट्रेटलाई स्थानान्तरण गरेकोमा, र अभियुक्तको कमान्डिङ अधिकारी वा सक्षम सैन्य, नौसेना वा वायु सेना प्राधिकरण, जस्तोसुकै भए तापनि, मजिस्ट्रेटलाई सूचना दिएको खण्डमा, त्यस्तो अधिकारी वा अधिकारीको रायमा, अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउनु पर्छ भने, नियम ४ को खण्डहरू (क), (ख), (ग) वा (घ) बमोजिमको कुनै कारबाही वा आदेश नगरेमा त्यस्तो मजिस्ट्रेटले सूचना प्राप्त गर्नुअगावै कारबाही रोकेर राख्नुपर्नेछ र, अभियुक्तले आफ्नो अधिकारमा वा आफ्नो नियन्त्रणमा रहेमा उक्त संहिताको धारा ४७५ को उप-धारा (१) बमोजिमको बयानसहित उक्त उप-धारामा उल्लिखित अधिकारीलाई बुझाउनु पर्नेछ।”

२० नियम ३ बमोजिम सैनिक, जलसेना वा वायु सेना सम्बन्धी कानून (वा संघको सशस्त्र बलसँग सम्बन्धित अन्य कुनै कानून) को अधीनमा रहेको व्यक्तिलाई मजिस्ट्रेट समक्ष पेश गरिएमा र अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन योग्य अपराधको आरोप लगाइएकोमा, मजिस्ट्रेटले त्यस्तो व्यक्ति विरुद्ध मुद्दा चलाउन वा सत्रको अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्दैन, खण्ड (क) र (ख) मा निर्दिष्ट दुई घटनाहरू मध्ये एकमा बाहेक। खण्ड (क) मा सक्षम सैनिक, नौसैनिक वा वायु सेनाको अधिकारीद्वारा म्याजिस्ट्रेटलाई स्थानान्तरण गरिने अवस्थाको परिकल्पना गरिएको छ। खण्ड (ख) मा त्यस्तो अवस्थाको परिकल्पना गरिएको छ जहाँ म्याजिस्ट्रेटको राय छ कि व्यक्ति विरुद्ध वहाँले मुद्दा चलाउनुपर्छ वा मुद्दा सत्रको अदालतमा प्रतिबद्ध गर्नुपर्छ।

२१ नियम ४(ग) मा नियम ३ को खण्ड (ख) बमोजिम कारबाही गर्नु अघि मजिस्ट्रेटले कमाण्डिङ अधिकारी वा अभियुक्तको अधिकार प्राप्त अधिकारीलाई लिखित सूचना दिनुपर्नेछ र पन्ध्र दिनको म्याद समाप्त नहुञ्जेलसम्म मजिस्ट्रेटले सीआरपीसीको धारा २०९ अन्तर्गत अभियुक्तलाई पुर्पक्षका लागि सत्र अदालतमा पेश गर्ने आदेश दिन सक्नेछैन। नियम ५ मा नियम ३ को खण्ड (क) बमोजिम सक्षम सैनिक, नौसैनिक वा वायु सेना प्राधिकरणले म्याजिस्ट्रेटलाई स्थानान्तरण गरेको र तत्पश्चात कमाण्डिङ अधिकारी वा अधिकार प्राप्त अधिकारीले म्याजिस्ट्रेटलाई अधिकारीको रायमा अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउनु पर्ने सूचना दिएको अवस्थासँग सम्बन्धित छ।

२२ नियम ३ र नियम ४ को उद्देश्य यो हो कि मजिस्ट्रेटलाई सक्षम सैन्य, नौसेना वा वायु सेना प्राधिकरणले स्थानान्तरण नगरेसम्म, मजिस्ट्रेटले कमान्डिङ अधिकारी वा सक्षम अधिकारीलाई लिखित सूचना पेश गर्नुपर्दछ, यदि उनको राय छ कि या त मजिस्ट्रेट समक्ष मुकदमा अगाडि बढ्नु पर्छ वा अभियुक्त विरुद्ध सत्र अदालतलाई मुद्दाको प्रतिबद्ध आदेश पारित गर्नु पर्दछ, अदालत-मार्शल द्वारा मुद्दा चलाउन उत्तरदायी भएमा। सूचना दिनुको उद्देश्य अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउनु वा विकल्पमा, साधारण फौजदारी अदालतमा अगाडि बढाउनुपर्ने भन्ने निर्धारण गर्न तोकिएको अधिकारीद्वारा विवेकको प्रयोगलाई सुविधाजनक बनाउनु हो। यस अदालतका विभिन्न निर्णयहरूमा उपरोक्त प्रावधानहरूको व्याख्या गरिएको छ।

२३ राम सरूप बनाम भारत संघ र अर्कोमा १८, याचिकाकर्ता, जो सेना ऐनको अधीनमा भएका एक सिपाही थिए, जसमाथि आईपीसी को धारा ३०२ र सेना ऐनको धारा ६९ अन्तर्गत अभियोग लगाइएको थियो। दुई जना सिपाहीलाई गोली हानेर मारेको अभियोगमा सामान्य अदालत-मार्शलले मुद्दा चलाएको थियो र उनलाई दोषी ठहर गर्दै मृत्युदण्डको सजाय सुनाइएको थियो।

१८ (१९६४) ४ एससीआर ९३१

केन्द्र सरकारले सामान्य अदालत-मार्शलद्वारा प्रदान गरिएको निष्कर्ष र सजायको पुष्टि गर्यो। सैनिक ऐनको धारा १२५ को प्रावधान विरुद्ध याचिकाकर्ताले चुनौती दिएका थिए कि ती प्रावधानहरूले संविधानको धारा १४ को उल्लङ्घन गरेको थियो। संवैधानिक चुनौतीको सामना गर्ने क्रममा, न्यायाधीश रघुबर दयालले संवैधानिक बेन्चका तर्फबाट बोल्दै यसो भने:

"१७. धारा ६९ मा धारा ६९ अन्तर्गत अभियोग लगाइएमा र अदालत-मार्शलद्वारा दोषी ठहरिएमा भारतभित्र वा बाहिर कुनै पनि स्थानमा कुनै पनि देवानी अपराधको लागि मुद्दा चलाइएका व्यक्तिलाई सजायको व्यवस्था गरिएको छ। धारा ७० ले निश्चित अवस्था बाहेक अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन नमिल्ने केही व्यक्तिहरूको व्यवस्था गरेको छ। यस्ता व्यक्तिहरू ती हुन् जसले सैन्य, नौसेना वा वायु सेना कानूनको अधीनमा नरहेको व्यक्तिविरुद्ध हत्या, गैरइरादतन हत्या वा बलात्कारको अपराध गर्छन्। यदि अपराध सक्रिय सेवामा रहँदा वा भारत बाहिर कुनै पनि स्थानमा वा केन्द्र सरकारले निर्दिष्ट गरेको सीमावर्ती चौकीमा गरिएको हो भने ती तीन अपराधमध्ये कुनै पनि अपराधको अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन सकिन्छ। यसैले यो स्पष्ट छ कि अन्य अपराधहरू गर्ने व्यक्तिहरू जसमाथि अदालत-मार्शल र साधारण फौजदारी अदालतहरू दुवैको क्षेत्राधिकार छ भने, र यदि अभियुक्त सक्रिय सेवामा वा भारत बाहिर वा सीमावर्ती पोस्टमा हुँदा अपराधहरू गरिएको हो भने अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन पर्दछ। अदालत मार्शलद्वारा परीक्षण गर्नु विवेकको राम्रो प्रयोग हुने परिस्थितिहरूको यो सङ्केत, अदालत मार्शल वा साधारण अदालतद्वारा परीक्षणको बारेमा सम्बन्धित अधिकारीको निर्णयलाई कुन विचारहरूले मार्गदर्शन गर्नुपर्छ भन्ने सूचकांक हो। यस्ता विचारहरू सेनामा अनुशासनको [रखरखाव] को आधारमा आधारित हुन सक्छ, जुन व्यक्तिविरुद्ध अपराधहरू गरिएका छन् र अपराधहरूको प्रकृति मुताबिक। अनुशासनको उद्देश्यका लागि यो राम्रो मान्न सकिन्छ कि गम्भीर प्रकारको नभएको अपराधहरू सामान्य रूपमा अदालत मार्शलद्वारा सुनुवाई गरियोस, जसलाई धारा ६९ अन्तर्गत साधारण कानूनद्वारा प्रदान गरिएको सजाय दिन र ऐनमा उल्लेख गरिएको कम सजाय दिन अधिकार दिइएको छ। अध्याय VII मा विभिन्न दण्डहरू उल्लेख गरिएको छ जुन २१ अदालत-मार्शलद्वारा दिन सकिन्छ र धारा ७२ मा व्यवस्था गरिएको छ कि ऐनका प्रावधानहरूको अधीनमा, अदालत-मार्शलले कुनै व्यक्तिलाई धारा ३१ देखि ६८ मा निर्दिष्ट कुनै पनि अपराधको दोषी ठहराउँदा विशेष सजाय दिन सक्छ जसमा उक्त खण्डमा भनिएको अपराध दण्डनीय छ वा यसको सट्टामा अपराधको प्रकृति र डिग्रीलाई ध्यानमा राख्दै धारा ७१ मा निर्धारण गरिएको स्केलमा कम सजायहरू मध्ये कुनै एक सजाय दिन सकिन्छ।"

२४ माथिको उद्धरणमा अदालतले अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउनु पर्छ कि पर्दैन भनेर निर्णय गर्न महत्त्वपूर्ण कुराहरू बारे छलफल गर्‍यो।

यस पृष्ठभूमिमा, अदालतले टिप्पणी गर्यो:

"२१. संक्षेपमा भन्ने हो भने, यो स्पष्ट छ कि त्यहाँ विभिन्न परिस्थितिहरू हुन सक्छन् जसले अपराधीविरुद्ध अदालत मार्शल वा साधारण फौजदारी अदालतद्वारा मुद्दा चलाउने निर्णयलाई प्रभावित गर्न सक्छ, र यसैले यो अपरिहार्य हुन जान्छ कि कुन अदालतले अभियुक्तलाई मुद्दा

चलाउनु पर्छ भन्ने निर्णय गर्ने जिम्मेवार सैन्य अधिकारीहरूमा छोडिएको छ जसको अधीनमा अभियुक्तले सेवा गरिरहेको हुन्छ। ती अधिकारीहरूले सेवाको आकस्मिकता, सेनामा अनुशासन कायम राख्नु, छिटो छरितो परीक्षण, अपराधको प्रकृति र अपराध गर्ने व्यक्तिको विचारबाट निर्देशित गर्नु पर्दछ।”

(जोड प्रदान गरिएको)

२५ त्यसैले संवैधानिक पिठको विचारमा, त्यहाँ विभिन्न प्रकारका परिस्थितिहरू छन् जसले अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शल वा साधारण फौजदारी अदालतद्वारा मुद्दा चलाउनु पर्छ कि पर्देन भनेर निर्णय गर्न सान्दर्भिक हुन सक्छ। यस कारण, यो निर्णय गर्ने छनौट सैन्य अधिकारीलाई सुम्पिएको छ जसको अधीनमा अभियुक्त सेवा रत थियो। अदालतले यो पनि उल्लेख गरेको छ कि फौजदारी प्रक्रिया संहिता १८९८ को धारा ५४९ अन्तर्गत (सीआरपीसीको धारा ४७५ को बराबर), जब पनि फौजदारी अदालत र सैन्य प्राधिकरण बीच 'नागरिक अपराध' गरेको अभियुक्त व्यक्तिको सुनुवाईको फोरमको बारेमा मतभेद भएमा, अन्तिम छनौट केन्द्रीय सरकारमा हुन्छ।

२६ सोम दत्त दत्ता बनाम भारत संघ १९ मा, संवैधानिक पिठ समक्ष अनुच्छेद ३२ अन्तर्गत सामान्य अदालत-मार्शलको अगाडिको कार्यवाहीलाई चुनौती दिएको थियो, जसको अनुसार याचिकाकर्तालाई आईपीसीको धारा ३०४ र धारा १४९ अन्तर्गत आरोपहरूको लागि दोषी ठहराइयो र उनको विरुद्ध छ वर्षको कठोर कारावास र क्यासियरिंगको सजाय सुनाइयो। संवैधानिक पिठले विचार गरेको पहिलो प्रश्न यो थियो कि के अदालत-मार्शललाई अपराधको लागि याचिकाकर्ता विरुद्ध मुद्दा चलाउने र दोषी ठहराउने क्षेत्राधिकार थियो? संवैधानिक पिठका तर्फबाट बोल्दै न्यायाधीश भी रामास्वामीले सेना ऐनको अध्याय VI अन्तर्गत धाराहरू ३४ देखि ६८ सम्मले यस ऐनविरुद्धको अपराधलाई परिभाषित गरेको बताए जसविरुद्ध अदालत-मार्शल द्वारा सुनुवाई गर्न सकिन्छ। धाराहरू ६९ र ७० लाई सङ्केत गरेपछि, अदालतले यसो भन्यो: "४. [...] छोटकरीमा भन्नुपर्दा, यस परिच्छेद अन्तर्गत तीन प्रकारका अपराधहरू छन्, अर्थात्, (१) कुनै व्यक्तिले गरेको अपराध, जसको सम्बन्धमा अदालत मार्शलद्वारा प्रचलित ऐनको अधीनमा रहेको कुनै व्यक्ति विरुद्ध विशेष सजाय तोकिएको छ; (२) उक्त व्यक्तिले भारत भित्र वा बाहिर कुनै पनि स्थानमा गरेको देवानी अपराध, तर यस ऐन अन्तर्गत गरिएको अपराध मानिने र ऐनको धारा ६९ बमोजिम अभियोग लागेमा, अदालत-मार्शलद्वारा सुनुवाई गर्न सकिने; र (३) सैनिक कानूनको अधीनमा नपरेको व्यक्तिविरुद्ध यस ऐनको अधीनमा रहेको कुनै व्यक्तिले गरेको हत्या वा बलात्कारको अपराध नमानिने हत्या र गैरइरादतन हत्याको अपराध। केही अपवादहरूको अधीनमा, तिनीहरू विरुद्ध अदालत मार्शलद्वारा सुनुवाई गर्न सकिन्छैन, तर साधारण आपराधिक अदालतहरू द्वारा मात्र सुनुवाई गर्न सकिन्छ। त्यसैले कानुनी स्थिति यो छ कि जब कुनै अपराध पहिलो पटक सेना ऐनद्वारा सिर्जना गरिएको हुन्छ, जस्तै धाराहरू ३४, ३५, ३६, ३७ आदिद्वारा सिर्जना गरिएको हुन्छ, यसलाई अदालत मार्शलद्वारा विशेष रूपमा सुनुवाई गर्न सकिन्छ; तर जहाँ एक नागरिक अपराध यस ऐन अन्तर्गत पनि अपराध हो वा ऐन अन्तर्गत अपराध मानिएको खण्डमा, दुबै साधारण फौजदारी अदालत र अदालत मार्शलले अपराध गर्ने व्यक्ति विरुद्ध मुद्दा चलाउन अधिकार क्षेत्र पाउनेछ।

यस्तो अवस्थाको कल्पना गरी सैनिक ऐनको धाराहरू १२५ र १२६ बमोजिम द्वन्द्व समाधानको व्यवस्था गरिएको छ।"

२७ अदालतले अवलोकन गर्यो कि यदि देवानी अपराध सैनिक ऐन अन्तर्गतको अपराध हो भने वा यस ऐन अन्तर्गतको अपराध मानिने छ भने, साधारण फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शल दुवैलाई अपराध गर्ने अभियुक्त विरुद्ध मुद्दा चलाउने क्षेत्राधिकार हुन्छ। त्यो मामिलामा, याचिकाकर्ताले कमाण्डिड अधिकारीले नियम ५ बमोजिम याचिकाकर्ता विरुद्ध अदालत-मार्शलबाट मुद्दा चलाउनु पर्छ भन्ने सूचना म्याजिस्ट्रेट समक्ष पेश नगरेकाले फौजदारी अदालतको मात्र क्षेत्राधिकार रहेको जिकिर गरिएको छ। यस निवेदनलाई निम्न कारणहरूको लागि गलत अनुमान गरिएको थियो:

"७. याचिकाकर्ताले तर्क गरेकि नियम ५ बमोजिम कमाण्डिड अधिकारीले म्याजिस्ट्रेटलाई याचिकाकर्ता विरुद्ध अदालत मार्शलबाट मुद्दा चलाउनु पर्छ भनी कुनै सूचना नदिएको हुँदा फौजदारी अदालतलाई मात्र नियम ३ बमोजिम मुद्दा चलाउने क्षेत्राधिकार रहेको हुँदा आरोपित अपराधका लागि याचिकाकर्ता विरुद्ध कारबाही गर्ने क्षेत्राधिकार फौजदारी अदालतलाई मात्र रहेको छ। हाम्रो विचारमा, याचिकाकर्ताको तर्फबाट भएको बहस गलत छ। फौजदारी प्रक्रिया संहिताको धारा ५४९ अन्तर्गत केन्द्र सरकारद्वारा तय गरिएका नियमहरू एउटा मुद्दामा लागू हुन्छ जहाँ याचिकाकर्ता विरुद्धको कार्यवाही पहिले नै मुद्दाको सुनुवाई गर्ने अधिकार भएको साधारण आपराधिक अदालतमा सुरु गरिएको छ न कि त्यस्तो प्रक्रियामा जहाँ यस्तो कार्यवाही स्थापना गरिएको छैन। वर्तमान मुद्दामा दायर गरिएको हलफनामाबाट यो स्पष्ट छ कि याचिकाकर्तालाई मजिस्ट्रेटको अगाडि ल्याइएको थिएन र नियम ३ को अर्थ भित्र अदालत मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन योग्य रहेको अपराधको आरोप लगाइएको थियो र त्यसैले नियम ५ द्वारा विचार गरिएको अवस्था उत्पन्न भएको छैन र त्यसैले त्यो नियमको आवश्यकताहरू आकर्षित भएका छैनन्। श्री दत्तले पल्लवरन पुलिस स्टेशनमा पहिलो सूचना रिपोर्ट दर्ता भएपछि यसको एक प्रति मजिस्ट्रेटलाई पठाउनु पर्ने थियो भन्ने कुरा औँल्याए। तर यसको मतलब यो होइन कि याचिकाकर्तालाई "मजिस्ट्रेटको अगाडि ल्याइएको थियो र वहाँ विरुद्ध नियम ३ को अर्थ भित्र अपराधको आरोप लगाइएको थियो"। यो स्पष्ट छ कि नियम ३ केवल यस्तो मामिलामा लागू हुन्छ जहाँ पुलिसले अनुसन्धान पूरा गरीसकेको र आरोपीको आरोपपत्र पेश गरेपछि मजिस्ट्रेटको समक्ष ल्याएकोछ भने। यस नियमका प्रावधानहरू लागू गर्न सकिँदैन जहाँ पुलिसले सेना, नौसेना वा वायुसेना कानूनको अधीनमा रहेका व्यक्तिको विरुद्धमा अनुसन्धान सुरु गरेको छ भने। विश्वनाथ सिंहको शवको जाँचबुझ गर्ने सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताले प्रतिरक्षा सेवा नियमावलीको नियम ५२७ ले आत्महत्या, हिंसा वा शंकास्पद अवस्थामा भएको अप्राकृतिक मृत्यु भएमा फौजदारी कार्यविधि संहिताको धारा १७४ बमोजिम मुलुकी देवानी अधिकारीलाई जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको उल्लेख छ र मेजर अग्रवालले नागरिक प्रहरीलाई सूचना पठाउनको लागि गरेको आचरण यस विशेष नियमको प्रावधान अनुसार मात्र थियो। यिनै कारणहरूले गर्दा याचिकाकर्ताका अधिवक्ताले मुद्दाको यस पक्षमा आफ्नो तर्क प्रस्तुत गर्न सक्दैनन् भन्ने हाम्रो ठहर छ।"

(जोड प्रदान गरिएको)

२८ माथिको उद्धरणबाट, यो स्पष्ट छ कि संविधान पिठले निर्णय गर्यो कि नियमहरू सामान्य फौजदारी अदालतमा कार्यवाही सुरु भइसकेको अवस्थामा लागू हुन्छन्। त्यस अवस्थामा, याचिकाकर्तालाई मजिस्ट्रेटको अगाडि ल्याइएको थिएन र उनीमाथि एउटा अपराधको आरोप लगाइएको थियो जसको लागि उनी विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन योग्य थियो। अदालतले उल्लेख गरेझैं नियम ३ मात्र लागू भयो, जहाँ पुलिसले अनुसन्धान पूरा गरेको थियो र अभियुक्तलाई आरोप पत्र पेश गरेपछि मजिस्ट्रेट समक्ष ल्याइएको थियो। सोम दत्त दत्ता (माथि उल्लेखित) को निर्णय, अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा, अपराधी विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाइएको अवस्थामा सम्बन्धित थियो। नियमहरू लागू भए पनि सक्षम अधिकारीले पालन गरेनन् भन्ने तर्कलाई अस्वीकार गरिएको थियो। २९ जोगिन्दर सिंह बनाम हिमाचल प्रदेश राज्य २० मा, यस अदालतको दुई न्यायाधीशको पिठले एउटा मुद्दालाई सम्बोधन गर्यो जहाँ सेना ऐनद्वारा शासित अपीलकर्ताले आईपीसीको धारा ३७६ अन्तर्गत अपराध गरेकोमा उनको मुद्दा र जसको बमोजिम सहायक सत्र न्यायाधीश, नाहनद्वारा दिएको सजाय विरुद्ध चुनौती दिएको थियो। सोम दत्त दत्ता (माथि उल्लेखित) मा संविधान पिठको अगाडि २५ स्थितिको विपरीत (जहाँ अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाइएको थियो), जोगिन्दर सिंहमा (माथि उल्लेखित) अभियुक्त विरुद्ध सत्र अदालतले मुद्दा चलाएको थियो र दोषी ठहराएको थियो।

२० (१९७९)३ एससीसी ८६

त्यस मामिलामा, सेना ऐनको अधीनमा रहेका अपीलकर्ताले सेना, नौसेना वा वायुसेना कानूनको अधीनमा नभएको व्यक्ति विरुद्ध बलात्कार गरेको आरोप लगाइएको थियो र त्यसैले धारा ७० अन्तर्गत अभियुक्त विरुद्ध सामान्यतया साधारण आपराधिक अदालतले मुद्दा चलाउन सक्थ्यो। यद्यपि, कथित अपराधको समयमा अपीलकर्ता सक्रिय सेवामा थिए, र अदालत-मार्शलद्वारा पनि उनको विरुद्ध मुद्दा चलाउन सकिने अधिकारक्षेत्र थियो र मुद्दामा अदालत-मार्शल र साधारण आपराधिक अदालत दुवैको समवर्ती अधिकार क्षेत्र रहेको अवस्था समावेश थियो। मेजर ईजी बर्से बनाम बम्बई राज्य २१, राम सरूप (माथि उल्लेखित) र सोम दत्त दत्ता (माथि उल्लेखित) मा यस अदालतको पहिलेका फैसलाहरूमाथि विचार गरेपछि अदालतले यस्तो टिप्पणी गर्यो: "२२. यो अझ स्पष्ट छ कि फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शल दुवैद्वारा सुनुवाई गर्न सकिने अपराधको सम्बन्धमा धाराहरू १२५, १२६ र नियमहरू, साधारण फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शल बीचको क्षेत्राधिकारको द्वन्द्वबाट जोगिन उपयुक्त प्रावधानहरू प्रदान गरिएको छ। तर यो ध्यान दिनुपर्दछ कि पहिलो उदाहरणमा, कुन अदालत समक्ष कार्यवाही सुरु गर्नुपर्दछ भन्ने निर्णय गर्न धारा १२५ मा उल्लेख गरिएको अधिकारीलाई विवेक दिइएको छ। त्यसैले सेना, सेनाको कोर, विभाजन वा स्वतन्त्र ब्रिगेडको कमान्डिंग अधिकारी जसमा अभियुक्त व्यक्ति सेवारत छ वा त्यस्ता अन्य अधिकारीहरू जसलाई निर्धारित गर्नसक्छ, वहाँले आफ्नो विवेक प्रयोग गर्नुपर्नेछ र धारा १२५ अन्तर्गत निर्णय गर्नुपर्नेछ कि कुन अदालतमा कार्यवाही सुरु गरिने भनेर। जब वहाँले आफ्नो विवेकको प्रयोग गर्छन् र अदालत-मार्शल अघि कार्यवाही सुरु गर्ने निर्णय गर्छन्, तब मात्र धारा १२६ (१) का प्रावधानहरू सञ्चालनमा आउँछन्। यदि नियुक्त अधिकारीले आफ्नो विवेकको प्रयोग गरेनन् र अदालत-मार्शल समक्ष कार्यवाही सुरु गर्ने निर्णय गरे भने, सेना ऐन स्पष्ट रूपमा

कानूनले प्रदान गरेको तरिकामा आफ्नो सामान्य अधिकार क्षेत्रको प्रयोग गर्ने फौजदारी अदालतको बाटोमा हुने छैन। "(जोड दिइएको छ)

२१(१९६२)२ एससीआर १९५

३० माथिको अवलोकनमा, अदालतले स्पष्ट गर्‍यो कि धाराहरू १२५ र १२६ ले फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शल दुवैद्वारा सुनुवाई गर्न सकिने अपराधको सन्दर्भमा साधारण आपराधिक अदालत र अदालत-मार्शल बीचको क्षेत्राधिकारको द्वन्द्वबाट जोगिन व्यवस्था गरेको छ। अदालतले अवलोकन गर्‍यो कि धारा १२५ ले पहिलो पटकमा सक्षम अधिकारीसँग विवेक छोडेको छ र जब वहाँले विवेकको प्रयोग गरेर निर्णय गर्छन कि अदालत-मार्शल अघि कार्यवाही सुरु गरिनुपर्छ भने, तब धारा १२६ सञ्चालनमा आउनेछ। यदि नियुक्त अधिकारीले अदालत-मार्शल अघि कार्यवाही सुरु गर्न यो विवेक प्रयोग गर्दैन भने, सेना ऐनले साधारण फौजदारी अदालतद्वारा अधिकार क्षेत्रको प्रयोगमा रोक लगाउने छैन। नियमका प्रावधानहरूलाई सम्बोधन गरेपछि, अदालतले टिप्पणी गर्‍यो:

"२९. नियम ४, नियम ३ को खण्ड (क) सँग सम्बन्धित छ र जब मजिस्ट्रेट सक्षम सैन्य अधिकारीले मामिला नसारीएको खण्डमा मजिस्ट्रेटले मुद्दा चलाउन अगाडि बढ्छ भने मात्र यी नियमहरू लागु हुनेछ। यो निस्सन्देह सत्य हो कि यस मामिलामा सहायक सत्र न्यायाधीशले नियम ४ अन्तर्गत परिकल्पित रूपमा कमाण्डिंग अधिकारीलाई लिखित सूचना दिएका छैनन्। तर, हाम्रो विचारमा, यो अनावश्यक थियो। जब सक्षम सैन्य अधिकारीहरूले अपीलकर्ताले गरिएको अपराधको प्रकृतिलाई राम्रोसँग थाहा पाएर वहाँलाई सैन्य हिरासतबाट रिहा गरेका थिए र अपिलकर्तालाई नागरिक अधिकारीहरू समक्ष हस्तान्तरण गरेका थिए, तब मजिस्ट्रेटले सैन्य अधिकारीहरूले अपीलकर्तालाई अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन आवश्यक नमानेको र साधारण आपराधिक अदालतले उनको मुद्दा चलाउन सक्छ भन्ने निर्णय गरेको आधारमा कार्यवाही गर्न न्यायसंगत ठहर गरिएको थियो।"

३१ जोगिन्दर सिंह (माथि उल्लेखित) मा त्यसैले अदालतले नोट गर्‍यो कि नियम ४ अन्तर्गत सक्षम अधिकारीलाई लिखित सूचनाको अभाव अनावश्यक थियो जहाँ सक्षम सैन्य अधिकारीहरूले अपीलकर्ताले गरिएको अपराधको प्रकृतिको बारेमा थाहा पाएर उनलाई सैन्य हिरासतबाट रिहा गरेर नागरिक अधिकारीहरूलाई हस्तान्तरण गरे। यस्तो अवस्थामा, यो अभिनिर्धारित गरिएको थियो कि मजिस्ट्रेटले सैन्य अधिकारीहरूले अपीलकर्तालाई अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन आवश्यक छैन र उनको विरुद्ध साधारण आपराधिक अदालतले मुद्दा चलाउनु पर्छ भन्ने निर्णय गरेको आधारमा कार्यवाही गर्नु उचित ठानेको थियो।

३२ अर्को निर्णय जसमा सन्दर्भ गर्नुपर्दछ त्योहो दिल्ली विशेष प्रहरी प्रतिष्ठान, नयाँ दिल्ली बनाम लेफ्टिनेन्ट कर्नल एसके लौरैया २२ मा तीन न्यायाधीशको पिठको निर्णय छ। त्यस मामिलामा उत्तरदाता सेनाको सेवामा रहेका लेफ्टिनेन्ट कर्नल थिए र भ्रष्टाचार निवारण ऐन १९८८ को धारा ५ (१) (ग) र (घ) र धारा ५(२) सँग पढेर आईपीसीको धारा १२०ख अन्तर्गत दण्डनीय अपराधका लागि विशेष न्यायाधीश, गुवाहाटीद्वारा आरोप लगाइएको थियो। उच्च अदालतले आरोप तय गर्ने

विरुद्ध पुनरावलोकन गर्न अनुमति दिएको थियो। आरोपहरू खारेज गर्ने उच्च अदालतको आदेश यस अदालत समक्ष उल्लङ्घन गरिएको थियो। यस सन्दर्भमा, अदालतले भने:

"९. सेनाका मानिसहरूले गरेको अपराधहरूको सुनुवाईको सम्बन्धमा, सेना ऐनले तीन गुणा योजना बनाउँछ। सेना ऐनमा उल्लेख गरिएका केही अपराधहरू अदालत-मार्शलद्वारा मात्र सुनुवाई योग्य हुन्छन्; केही अन्य अपराधहरू साधारण फौजदारी अदालतहरू द्वारा मात्र सुनुवाई योग्य हुन्छन्; र केही अन्य अपराधहरू साधारण फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शल दुवैद्वारा सुनुवाई योग्य हुन्छन्। अन्तिम श्रेणीको सन्दर्भमा दुवै अदालतहरूको समवर्ती अधिकार क्षेत्र छ। धारा ५४९ (१) सीआरपीसी अपराधको अन्तिम श्रेणीको सन्दर्भमा क्षेत्राधिकारको द्वन्द्वबाट जोगिनको लागि बनाईएको हो। धारा ५४९ (१) मा "वहाँ विरुद्ध यस संहिताले लागू हुने अदालत वा अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन" भन्ने खण्डले हाम्रो विचारमा अघिल्लो खण्डलाई योग्य बनाउँछ जहाँ "कुनै पनि व्यक्तिलाई अपराधको आरोप लगाइएको बेला" भन्ने उल्लेख छ। तदनुसार "यो संहिता लागू हुने अदालत वा अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन योग्य छ" भन्ने वाक्यांशले जनाउँछ कि अभियुक्त विरुद्ध मुद्दा चलाइने अपराध साधारण फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शलद्वारा संज्ञान लिन सकिने अपराध हुनुपर्छ। हाम्रो विचारमा, यस वाक्यांशको उद्देश्य दुई अदालतहरूको प्रारम्भिक क्षेत्राधिकारलाई मामिलाको संज्ञान लिनको लागि हो र गुणमा निर्णय गर्न उनीहरूको क्षेत्राधिकारमा होइन।

२२(१९७२)२एससीसी ६९२

यो स्वीकार गरिएको छ कि साधारण आपराधिक अदालत र अदालत-मार्शल दुवैको अपराधको सम्बन्धमा समवर्ती क्षेत्राधिकार छ जसको लागि उत्तरदाता विरुद्ध विशेष न्यायाधीशले आरोप लगाएको छ। त्यसोभए, धारा ५४९ र त्यस अन्तर्गत बनाइएका नियमहरू हालको मामिलामा आकर्षित हुन्छन्।" (जोड दिइएको छ)

३३ अदालतले यो एउटा स्वीकृत तथ्य मानेको छ कि नियम ३ मा निर्दिष्ट प्रक्रियालाई विशेष न्यायाधीश, गुवाहाटीले आरोपहरू तय गर्नु अघि पालन गरेनन् भनेर टिप्पणी गर्यो। अदालतले सन् १८९८ को फौजदारी प्रक्रिया संहिताको धारा ५४९ (१) (फौजदारी प्रक्रिया संहिताको धारा ४७५ बराबर) लाई सेना ऐनको धारा १२५ को प्रकाशमा बुझ्नु पर्ने र दुवै प्रावधानहरूको उद्देश्य सामान्य फौजदारी अदालत र अदालत-मार्शलबीच टकरावबाट जोगिनु रहेको बताएको छ। यस पृष्ठभूमिमा, आरोपहरूको संरचना रद्द गर्ने उच्च अदालतको आदेश कायम रह्यो। ३४ एसके झा बनाम केरला राज्य २३ मा यस अदालतको दुई न्यायाधीशको पिठको आदेश तीन नौसेना अधिकारीहरूलाई आईपीसीको धाराहरू १४३, १४७, १४८, ४५२, ३०७, ३२६ र ४२७ अन्तर्गत पठनीय अपराधका लागि पक्राउ गरिएको मामिलाबाट उत्पन्न भएको थियो। नौसेना ऐन १९५७ अन्तर्गत अभियुक्तलाई सुनुवाईका लागि हस्तान्तरण गर्न नौसेना एकाईका कमान्डिंग अधिकारीले आवेदन दिएका थिए। पुलिस अनुसन्धान पूरा भएपछि मात्र विचारको चरण हुनेछ भन्ने आधारमा मजिस्ट्रेटले आवेदन अस्वीकार गरे। मजिस्ट्रेटको आदेशलाई पुनर्विचारमा उच्च अदालतमा चुनौती दिइएको थियो र चुनौतीलाई अस्वीकार गरिएको थियो। दुई न्यायाधीशको पिठले सोम दत्त दत्ता (माथि उल्लेखित) को निर्णयले मुद्दालाई शासित गरेको र पुलिसले अनुसन्धान पूरा गरेपछि र

आरोपत्र पेश गरेपछि मात्र अभियुक्तलाई फौजदारी अदालतमा वा अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन सकिन्छ कि भन्ने विकल्प प्रयोग गर्न सकिने ठहर गर्‍यो।

२३ (२०११) १५ एससीसी ४९२

त्यस मामिलामा, पुलिसले केवल अनुसन्धान सुरु गरेको थियो र त्यसैले मजिस्ट्रेटद्वारा कमान्डिङ अधिकारीको अनुरोध अस्वीकार गरिएको थियो। ३५ अतिरिक्त-न्यायिक कार्यान्वयन पीडित परिवार संघ र अर्को बनाम भारत संघ २४ मा, भारत संघको तर्फबाट आग्रह गरिएको थियो कि सशस्त्र बलका सदस्यले गरेको अपराधलाई अदालत-मार्शलको माध्यमबाट सेना ऐनका प्रावधानहरू अन्तर्गत मुद्दा चलाउनुपर्दछ र सीआरपीसी अन्तर्गत होइन। न्यायाधीश मदन बी लोकुरले दुई न्यायाधीशको पीठका लागि बोल्दै, राम सरूप (माथि उल्लेखित) र सोम दत्त दत्त (माथि उल्लेखित) मा संविधान पीठका निर्णयहरूलाई समर्थन गरे। अदालतले बलबीर सिंह र अर्को बनाम पञ्जाब राज्य २५: "२४०" को निर्णयबाट निम्न उद्धरणलाई पनि उल्लेख गरेको छ। बलबीर सिंहको मुद्दामा [बलबीर सिंह बनाम पञ्जाब राज्य, (१९९५) १ एससीसी ९०:१९९५ एससीसी (सीआरआई) २०२] मा रिपोर्टको पैरा १७ मा, यो निम्नानुसार आयोजित गरिएको थियो: (एससीसी पीपी. ९९-१००)

"१७. माथिका प्रावधानहरूको संयुक्त अध्ययनले देखाउँछ कि जब फौजदारी अदालत र अदालत मार्शल प्रत्येकको अपराधको सुनुवाईको सम्बन्धमा क्षेत्राधिकार हुन्छ, तब अभियुक्तले सेवा गरिरहेको समूह, शाखा वा स्टेसनको कमान्डिङ गर्ने अधिकारीको विवेकमा हुनेछ, पहिलो उदाहरणमा, कुन अदालतमा कार्यवाही सुरु गर्ने भन्ने निर्णय गर्न र यदि त्यो अधिकारीले उनीहरूलाई "अदालत मार्शल" समक्ष सुनुवाई गर्ने निर्णय गरेमा, अभियुक्तहरूलाई वायु सेना हिरासतमा राख्न निर्देशन दिनेछ। यसरी, "सक्रिय सेवा" मा हुँदा अपराध गर्ने वायु सेना ऐनको अधीनमा रहेका व्यक्तिलाई मुद्दा चलाउनको विकल्प पहिलो पटक वायु सेना अधिकारीहरू सँग छ। फौजदारी अदालतले, जब त्यस्तो अभियुक्तलाई अगाडि ल्याइएको खण्डमा उनलाई त्यस्तो व्यक्तिविरुद्ध सुनुवाई गर्न वा सुनुवाईको लागि उसको प्रतिबद्धतालाई ध्यानमा राख्दै सोधपुछ गर्न अगाडि बढ्नेछैन र अभियुक्तको कमाण्डिङ अधिकारीलाई नोटिस दिनेछ कि उनीहरूको निर्णय के छ कि यदि अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन वा आपराधिक अदालतलाई मुद्दा चलाउन अनुमति दिने।

२४ (२०१६) १४ एससीसी ५३६ २५ (१९९५) १ एससीसी ९०

यदि वायु सेना अधिकारीहरूले त्यस्ता व्यक्तिलाई अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा नलगाउने निर्णय गर्छन् वा सन् १९५२ को नियमहरू (माथि उल्लेखित) को नियम ४ द्वारा निर्धारित अवधि भित्र फौजदारी अदालतले सूचित गर्दा विकल्प प्रयोग गर्न असफल भएमा, अभियुक्त विरुद्ध फौजदारी प्रक्रिया संहिता अनुसार साधारण आपराधिक अदालतले मुद्दा चलाउन सक्छ। अर्कातिर, यदि ऐनअन्तर्गतका अधिकारीहरूले अभियुक्त विरुद्ध "अदालत मार्शल" द्वारा मुद्दा चलाउन छनौट गर्छन् भने, फौजदारी अदालतले अभियुक्तको हिरासत ऐन अन्तर्गतका अधिकारीहरूलाई हस्तान्तरण गर्ने निर्देशन दिनेछ र अधिकारीहरूलाई उनीमाथि लागेको अपराधको विवरण पठाउनेछ। यो स्पष्ट छ कि अदालत मार्शलद्वारा ऐनको अधीनमा अभियुक्त विरुद्ध मुद्दा चलाउने विकल्प वायुसेना

अधिकारीहरूसँग छ र अभियुक्त व्यक्ति विरुद्ध विशेष फोरमद्वारा मुद्दा दावी गर्ने कुनै विकल्प वा अधिकार छैन। ...

... तथापि, अपराधिक अदालत को राय छ भने, अभिलेख गरिने कारणहरूको लागी, ऐनको तहत प्राधिकरण लाई विवेक चलाउने विकल्प को बजाय, उक्त अदालतले अभियुक्त को सुनवाई संग अगाडि बढ्नुपर्ने ठानेको क्रममा, ऐन को तहत सक्षम प्राधिकारी द्वारा स्थानान्तरित नगरेकोमा र ऐनको तहत प्राधिकरणको विपरीत निर्णय, अधिकारक्षेत्रको टकराव ऐनको धारा १२५ (२) को तहत केन्द्र सरकार द्वारा हल गरिनेछ र यस स्तिथिमा केन्द्र सरकारले परीक्षणको मंचको रूपमा निर्णय लिएको अन्तिम हुनेछ।" (जोड दिइएको छ)

३६ अदालतले अतिरिक्त महानिर्देशक, सेना मुख्यालय बनाम केन्द्रीय अनुसन्धान ब्युरो २६ मा गरिएको निर्णयबाट निम्न उद्धरणलाई पनि जोड दिएको छ:

"२४४. यो अदालतले सेना मुख्यालय मामिलामा [सेना मुख्यालय बनाम सीबीआई, (२०१२) ६ एससीसी २२८: (२०१२) ३ एससीसी (सीआरआई) ८८] त्यसपछि प्रतिवेदनको पैरा ९५ मा आफ्नो निष्कर्षहरू अभिलेख गर्‍यो जुन निम्नानुसार पढन सकिन्छ: (एससीसी पृष्ठ २६४)

"९५. कुल मिलाएर: २६ (२०१२) ६ एससीसी २२८

३१ ९५.१. सान्दर्भिक वैधानिक प्रावधान र नियमहरूको संयुक्त पठनले यो स्पष्ट पाछै कि १९९० ऐनको धारा ७ मा निहित "संस्था" शब्दको अर्थ अपराधको संज्ञान लिनुहो र अनुसन्धान एजेन्सीद्वारा आरोपपत्रको प्रस्तुति मात्र होइन।

९५.२. सक्षम सेना प्राधिकरणले अदालतद्वारा अपराधको संज्ञान लिएपछि होइन तर आरोपपत्र दायर गरेपछि, अदालत-मार्शल वा फौजदारी अदालतद्वारा मुद्दा चलाउन सकिन्छ कि सकिँदैन भन्ने निर्णय गर्न आफ्नो विवेकको प्रयोग गर्नुपर्दछ।

९५.३. यस मामिलाका तथ्यहरूलाई अपराधिक अभियोजन/सुनवाई चलाउन केन्द्रीय सरकारको स्वीकृतिको आवश्यक छ।

९५.४. यदि अदालत मार्शलद्वारा अभियुक्त विरुद्ध मुद्दा चलाउन विकल्प छानिएको छ भने, केन्द्र सरकारको स्वीकृति आवश्यक पर्दैन।"

३७ यस पृष्ठभूमिमा, अदालतले भन्यो कि यदि सेनाका कर्मचारीहरूले कुनै अपराध गरेका छन् भने पनि, उनीहरू विरुद्ध फौजदारी प्रक्रिया संहिता अन्तर्गत गठित फौजदारी अदालतद्वारा सुनुवाईबाट पूर्ण छुटको अवधारणा छैन। भारत संघको निवेदनलाई अस्वीकार गर्दै अदालतले यस्तो टिप्पणी गर्यो:

"२४६. धारा ४ र धारा ५ फौजदारी प्रक्रिया संहिता र सेना ऐनको धाराहरू १२५ र १२६ बीचको अन्तरक्रियाको परिणामले यो स्पष्ट पाछै कि सेना ऐन अन्तर्गत दण्डनीय अपराध गरेको र सेना ऐनका प्रावधानहरूको अधीनमा रहेको व्यक्तिलाई मुद्दा चलाउने निर्णय सँधै वा आवश्यक रूपमा सेनासँग मात्र हुँदैन - सीआरपीसी अन्तर्गतको फौजदारी अदालतले पनि सीआरपीसीले तय गरेको प्रक्रिया अनुसार केही परिस्थितिहरूमा कथित अपराधी विरुद्ध मुद्दा चलाउन सक्छ।

३८ वर्तमान मामिलामा, प्रतिवादीको तर्फबाट आग्रह गरिएको निवेदनको सार निम्नानुसार छः (i) सेना प्राधिकरणद्वारा अदालत-मार्शल वा फौजदारी अदालत समक्ष मुद्दाको सुनुवाईको लागि छनौट गर्ने विवेकको अभ्यासको चरण आरोप पत्र दायर भएपछि र संज्ञान लिनु अघि हो;

(ii) मैजिस्ट्रेटले आरोपपत्र दायर भए लगत्तै सत्र अदालतमा सुपुर्दगीको आदेश पारित गरेर सेनाका अधिकारीहरूको विवेकको प्रयोगलाई रोकेको छ;

(iii) सन् १९७८ को नियमहरूका अनिवार्य प्रावधानहरू पालन नगर्न म्याजिस्ट्रेटको असफलता थियो जस अन्तर्गत नियम ४ बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीलाई सूचना जारी गर्नुपर्ने थियो; र

(iv) सेनाका अधिकारीहरूद्वारा अभियुक्तलाई पुलिस समक्ष हस्तान्तरण गर्ने सन्दर्भमा आरोप पत्र पेश गर्नुअघि भएका सबै कुरा नष्ट भएको छ र नियम ४ अन्तर्गत सूचनाको अभावमा, मुद्दा विकृत हुनेछ। ३९ अब यो निवेदनको मूल्याङ्कन गर्दा, पूर्ववर्तीको सर्वेक्षणले संकेत गर्दछ कि राम सरूप (माथि उल्लेखित) अदालत-मार्शलको एक मामिला थियो जहाँ सेना ऐनको धारा १२५ को वैधतालाई चुनौती दिइएको थियो। चुनौतीलाई यस आधारमा अस्वीकार गरिएको थियो कि सेवाको आवश्यकतालाई असर गर्ने विभिन्न परिस्थितिहरूले अदालत-मार्शल छनौट गर्न सक्षम अधिकारीद्वारा विवेकको प्रयोग निर्धारण गर्दछ।

४० सोम दत्त दत्ता (माथि उल्लेखित) मा संविधान पिठको निर्णयले अदालत-मार्शलको कार्यवाहीलाई यस आधारमा चुनौती दिएको थियो कि सक्षम अधिकारीले मैजिस्ट्रेटलाई कुनै सूचना जारी गरेनन् कि अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाइने पर्नेछ। तर्कलाई यस आधारमा अस्वीकार गरिएको थियो कि नियम ३ केवल त्यस्तो अवस्थामा लागू हुन्छ जहाँ अपराधको आरोप लगाइएको व्यक्तिलाई मैजिस्ट्रेटसमक्ष ल्याइएको छ, जुन संविधान पिठको अगाडि भएको मामिला थिएन। त्यस मामिलामा, अभियुक्त विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाइएको थियो र मैजिस्ट्रेटको कुनै संलग्नता थिएन। यसरी, फौजदारी अदालत र अदालत मार्शल (क्षेत्राधिकारको समायोजन) नियमहरू १९५२ अन्तर्गत अनिवार्य प्रक्रियाको उल्लङ्घन भएको चुनौतीलाई अस्वीकार गरिएको थियो।

४१ व्यापक रूपमा भन्नुपर्दा अपराधका तीन श्रेणीहरू छन्। पहिलो, सेना ऐनको अध्याय VI को प्रावधानहरूले संकेत गर्दछ कि जहाँ ऐनले नै अपराध सिर्जना गरेको छ भने यो अदालत-मार्शलद्वारा विशेष रूपमा विचारणीय हुनेछ। दोस्रो, जहाँ एक 'नागरिक अपराध' पनि सेना ऐन अन्तर्गत अपराध हो वा ऐन अन्तर्गत अपराध मानिएको खण्डमा, अभियुक्त विरुद्ध साधारण फौजदारी अदालत साथै अदालत-मार्शल दुवैमा मुद्दा चलाउन अधिकारक्षेत्र हुनेछ। तेस्रो श्रेणी (धारा ७० मा उल्लेखित) मा सेना, नौसेना वा वायु सेना कानूनको अधीनमा नभएको व्यक्तिको विरुद्ध सेना ऐनको अधीनमा रहेको व्यक्तिले गरेको हत्या, गैर इरादतन हत्या वा बलात्कारको अपराध समावेश छ। धारा ७० मा निर्धारण गरिएका तीन अपवादहरूको अधीनमा, त्यस्ता अपराधहरू अदालत-मार्शलद्वारा विचारणीय हुनेछैनन् तर साधारण फौजदारी अदालतद्वारा विचारणीय हुन्छन्। ४२ वर्तमान मामिलाको अपराध ती अपराधहरूको श्रेणीमा पर्दैन जुन अदालत-मार्शल (धारा ३४ देखि ६८) द्वारा विशेष रूपमा सुनुवाई योग्य छन् वा ती अपराधहरू जसलाई

अदालत-मार्शल (धारा ७० अन्तर्गत) द्वारा सुनुवाई गर्न सकिँदैन। उत्तरदाता-अभियुक्त विरुद्ध आरोप लगाइएको अपराध त्यो श्रेणीमा पर्दछ जहाँ अदालत-मार्शल र साधारण आपराधिक अदालतबीच समवर्ती क्षेत्राधिकार छ। तसर्थ, सीआरपीसीमा परिकल्पित प्रक्रिया अनुसार मुद्दा चलाउन सामान्य ३४ फौजदारी अदालतमा क्षेत्राधिकारको कुनै अंतर्निहित अभाव छैन भन्ने कुरामा जोड दिन आवश्यक छ।

४३ धारा ६९ ले व्यवस्था गर्दछ जब ऐनको अधीनमा रहेको व्यक्ति ऐन विरुद्धको अपराधको दोषी मानिनेछ। सेना ऐनको धारा ६९ लाई धारा ७० को प्रावधानको अधीनमा राखिएको छ। जब विधानको प्रावधान व्यवस्थापिका द्वारा अर्को प्रावधानको अधीनमा राखिएकोमा, यसले यस्तो आशय देखाउँदछ कि जहाँ पछिल्लो प्रावधान आकर्षित हुन्छ, त्यहाँ पहिलोले बाटो छोड्छ। जहाँ धारा ७० को आवेदनका लागि आवश्यक सर्तहरू अवस्थित छन्, त्यहाँ धारा ६९ ले धारा ७० लाई मार्ग दिनेछ। धारा ७० ले सेना ऐनको अधीनमा रहेका व्यक्तिलाई ऐन अन्तर्गतको अपराधको दोषी मानिने छैन र अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउने छैन भन्ने सर्तहरूको व्यवस्था गर्दछ। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा, सेना ऐनको धारा ७० ले अदालत-मार्शलले अधिकार क्षेत्रको प्रयोग नगर्ने व्यवस्था गर्दछ (मामिला धारा ७० को अपवाद अन्तर्गत नपरेसम्म)। जब धारा ७० को प्रावधानहरू लागू हुन्छ, सेना ऐनको अधीनमा रहेको व्यक्ति ऐन अन्तर्गत अपराधको दोषी मानिँदैन यदि त्यो प्रावधानको सामग्री पूरा भएमा। धारा ७० का तत्वहरू:

(i) अपराध सेना ऐनको अधीनमा रहेको व्यक्तिद्वारा गरिएको हुनुपर्छ;

(ii) सैन्य, नौसेना वा वायु सेना कानूनको अधीनमा नभएको व्यक्तिको विरुद्ध अपराध गरिएको हुनुपर्दछ; र

(iii) अपराध हत्या, दोषी मानव हत्याको हुनुपर्दछ जुन हत्या वा बलात्कार समान होइन। ३५ यी सर्तहरू लागू भएमा, व्यक्ति ऐन अन्तर्गत अपराधको दोषी मानिने छैन र धारा ७० को खण्ड (क), (ख) र (ग) मा अंकित तीन अपवादहरू आकर्षित नभएसम्म वहाँ विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन सकिँदैन।

४४ वर्तमान मामिलामा, धारा ७० अन्तर्गत आवेदनका लागि आवश्यक सर्तहरू यस कारणले आकर्षित हुँदैन कि वर्तमान मामिलामा अपराध सैन्य कानूनको अधीनमा रहेको व्यक्ति विरुद्ध गरिएको थियो र कुनै पनि स्थितिमा, अपराध प्रतिवादीद्वारा सिक्किममा सक्रिय सेवामा हुँदा गरिएको थियो। धारा ७० को कुनै आवेदन नभएकोले, भारतमा 'नागरिक अपराध' गरेको आरोप लगाइएको प्रतिवादी, धारा ६९ द्वारा प्रदान गरिएको सेना ऐनका प्रावधानहरूको अधीनमा हुनेछ। तथापि, धारा ६९ को महत्वपूर्ण शब्दहरू छन् कि एक अभियुक्त "यस ऐन विरुद्धको अपराधको दोषी मानिनेछ" र "यदि यस धारा अन्तर्गत आरोपित गरिएको छ भने, वहाँ विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन योग्य हुनेछ।"

अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउने दायित्व उत्पन्न हुन्छ यदि व्यक्तिलाई "यस धारा" अर्थात् धारा ६९ अन्तर्गत अपराधको आरोप लगाइएको छ भने। धारा ६९ को भाषा एक स्पष्ट सूचक हो कि यसले साधारण आपराधिक अदालतको क्षेत्राधिकारलाई खारेज गर्दैन। जहाँ अदालत-मार्शल र साधारण फौजदारी अदालतमा समवर्ती क्षेत्राधिकार अवस्थित छ भने, मुख्यतया साधारण फौजदारी

अदालतले सुनुवाईलाई प्राथमिकता दिँदै अदालत-मार्शल गर्ने विवेक धारा १२५ अन्तर्गत नियुक्त अधिकारीलाई सुम्पिएको छ। नियुक्त अधिकारीलाई "कुन अदालत समक्ष कार्यवाही सुरु गर्ने भन्ने निर्णय गर्ने" विवेक प्रदान गरिएको छ। यसबाहेक, धारा १२५ को एक संयुक्त आवश्यकता छ जुन "र, यदि त्यो अधिकारीले निर्णय गरे कि उनीहरूलाई अदालत-मार्शलको अगाडि स्थापित गरिनुपर्छ" भन्ने अभिव्यक्ति द्वारा प्रवर्धित गरिएको छ। यसरी, धारा १२५ अन्तर्गत संयुक्त आवश्यकता ३६ यो हो कि सक्षम अधिकारीसँग कुन अदालत अघि कार्यवाही सुरु गर्ने निर्णय गर्ने विवेक छ र यदि अधिकारीले अदालत-मार्शल अघि कार्यवाही स्थापना गर्ने आफ्नो विवेकको प्रयोग गर्छन् भने अधिकारीले अभियुक्तलाई सैन्य हिरासतमा राख्न निर्देशन दिनेछन्। अर्को शब्दमा, धारा १२५ ले विवेकको तत्व नियुक्त अधिकारीमा निहित भएको मात्र मान्यता दिँदैन, तर यसले यो पनि ठहर गर्दछ कि नियुक्त अधिकारीले निर्णय गर्नु पर्छ कि अदालत-मार्शलद्वारा कार्यवाही सुरु गरिनुपर्छ जसमा अदालत-मार्शल हुनेछ। ४५ उल्लेखनीय कुरा के छ भने, वर्तमान मामिलामा धारा १२५ को सन्दर्भमा अदालत-मार्शल अघि कार्यवाही सुरु गर्न नियुक्त अधिकारीद्वारा कुनै निर्णय गरिएको थिएन। सन् १९७८ को नियमहरूको नियम ३ र नियम ४ को अनुपालना नभएको तर्क गलत धारणा हो। सेना ऐनको धारा १२६ र फौजदारी प्रक्रिया संहिताको धारा ४७५ अनुसार बनाइएको सन् १९७८ को नियमहरू, अदालत-मार्शल अन्तर्गत सेनाका अधिकारीहरू साथै साधारण फौजदारी अदालत दुवैले एउटै अपराधका लागि एक व्यक्तिविरुद्ध मुद्दा चलाउन अधिकार क्षेत्रको द्वन्द्वलाई हटाउनका लागि बनाइएको थियो। धारा १२६ (२) ले केन्द्र सरकारद्वारा द्वन्द्वको समाधानका लागि पद्धति प्रदान गर्दछ। फौजदारी प्रक्रिया संहिताको धारा ४७५ अन्तर्गत बनाइएका नियमहरूले मजिस्ट्रेटद्वारा सक्षम अधिकारीलाई सूचना जारी गर्ने व्यवस्था गर्दछ ताकि सक्षम अधिकारीलाई सेवाको हितमा अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन आवश्यक छ कि छैन भन्ने बारे विचारशील निर्णय लिन सक्षम बनाउन हो। तर वर्तमानको मामिलामा पहिलो स्थानमा अधिकार क्षेत्रको प्रयोगमा द्वन्द्व समावेश छैन। अनुसन्धान पूरा हुनु अघि र पछि दुवै घटनाहरूको सम्पूर्ण अनुक्रमले ३७ स्पष्ट सूचक प्रदान गर्दछ कि कमान्डिङ अधिकारीले सचेत निर्णय गरे कि अनुसन्धान र सुनुवाई सीआरपीसीका प्रावधानहरू अनुसार सञ्चालन गरिनु पर्छ। यस फैसलाको प्रारम्भिक भागमा हामीले यी परिस्थितिहरू वर्णन गरेका छौं:

- (i) सेनाले अभियुक्तलाई पुलिसको हिरासतमा हस्तान्तरण गर्ने;
- (ii) अनुसन्धान अधिकारीको माग पूरा गर्ने कमान्डिङ अधिकारी कर्नल आर. आर. नायरको सहयोग;
- (iii) फौजदारी प्रक्रिया संहिताको धारा १६४ अन्तर्गत सूचना दिने व्यक्तिको बयान अभिलेख गर्ने;
- (iv) फौजदारी मुद्दाको क्रममा कमान्डिङ अफिसरको प्रमाण अभिलेख गर्ने, जसले सामान्य आपराधिक अदालतको क्षेत्राधिकारको सन्दर्भमा मुद्दा अगाडि बढ्ने स्पष्ट अभिप्रायलाई संकेत गर्दछ। ४६ उत्तरदाता-अभियुक्तले लौरियामा (माथि उल्लेखित) यस अदालतको निर्णयमा भरोसा गरेको छ, सीआरपीसीको धारा ४७५ का प्रावधानहरू अनिवार्य छन् भनेर आग्रह गर्ने, अर्थात् मजिस्ट्रेटले कमान्डिङ अधिकारीलाई नोटिस जारी गर्नुपर्नेछ जसले उसलाई अदालत-मार्शल वा फौजदारी अदालतद्वारा मुद्दा चलाउन विकल्प प्रयोग गर्न सक्षम बनाउँछ। निवेदन यो छ कि यस प्रावधान र १९७८ नियमहरूको नियम ४ अन्तर्गतको प्रक्रियाको पालना गरिएको थिएन, त्यसैले

सुनवाई समाप्त भएको छ। हामी यो प्रस्तुतीकरणलाई प्रेरक मान्दैनौं। लौरैया (माथि उल्लेखित) मा भएको निर्णय फरक छ। लौरैया (माथि उल्लेखित) ले भ्रष्टाचार रोकथाम ऐन १९८८ र सेना ऐनको अधीनमा रहेका व्यक्तिको विरुद्ध आईपीसी अन्तर्गत आरोपहरू तय गरेको थियो। यस अदालतको फैसलामा सेना अधिकारीहरूद्वारा सामान्य आपराधिक अदालतको क्षेत्राधिकारमा स्थगनको कुनै संकेत छैन, जस्तो कि वर्तमान मामिलामा छ।

४७ उच्च अदालतले फौजदारी अदालतको क्षेत्राधिकारमा स्थगन गर्ने सेना अधिकारीहरूको निर्णयको प्रमाणित प्रतिलिपिहरू पेश नगर्ने अभियोजनमा गल्ती फेला पारेको छ। तर त्यो निर्णयलाई अलग्गै राख्दै पनि, यो स्पष्ट छ कि अदालत-मार्शल अघि कार्यवाहीको स्थापनाको सम्बन्धमा सक्षम अधिकारीले कुनै निर्णय गर्नुपर्दा, वर्तमान मामिलामा साधारण फौजदारी अदालतको क्षेत्राधिकार र सत्र न्यायालय संग स्पष्ट सहयोग गरेमा स्पष्ट स्वीकृति थियो जस्तो देखिन्छ।

४८ उत्तरदाताले सत्र न्यायाधीशको अगाडि कार्यवाही सीआरपीसीको धारा ४६१ (एल) को उल्लङ्घन हुने पनि प्रस्तुत गरेको छ। निवेदनलाई पूर्ण रूपमा गलत धारणा गरिएको छ किनकि धारा ४६१ (एल) ले संकेत गर्दछ कि यदि मजिस्ट्रेटलाई कानूनद्वारा अपराधी विरुद्ध मुद्दा चलाउन अधिकार दिइएको छैन भने कार्यवाही शून्य हुन्छ। यी कारणहरूको लागि, हामीले माथि संकेत गरेका छौं की यो स्पष्ट छ कि सत्र न्यायाधीशले अपराधी विरुद्ध सुनुवाई गर्ने क्षेत्राधिकार थियो र यसैले, सीआरपीसीको धारा ४६१ (एल) को प्रावधानहरू लागू हुँदैनन्।

४९ कार्यवाहिको क्रममा, श्री प्रदीप कुमार डेले यस अदालत समक्ष आग्रह गरे कि यदि सुनुवाई साधारण आपराधिक अदालतले सञ्चालन गरेको छ र सेना ऐन अन्तर्गत अदालत-मार्शल होइन भने, उत्तरदाताले सेना ऐन अन्तर्गत कम सजायको लाभ लिन सक्नेछैन।

५० सेना ऐनको धारा ६९ तल प्रस्तुत गरिएको छः

"धारा ७० को प्रावधानको अधीनमा, यस ऐनको अधीनमा रहेको कुनै पनि व्यक्ति जसले भारतमा वा बाहिर कुनै पनि ठाउँमा कुनै पनि नागरिक अपराध गर्दछ भने, यस ऐनको विरुद्धको अपराधको दोषी मानिनेछ र यदि यस धारा अन्तर्गत आरोप लगाइएको छ भने, वहाँ विरुद्ध अदालत-मार्शलद्वारा मुद्दा चलाउन उत्तरदायी हुनेछन् र दोषी ठहरिएपछि निम्नानुसार दण्डनीय हुनेछन्, अर्थात्:-

(क) यदि अपराध त्यस्तो हो जुन भारतमा लागू हुने कुनै कानून अन्तर्गत मृत्युदण्ड वा यातायातको साथ दण्डनीय हुनेछ भने, वहाँ माथि उल्लिखित कानूनद्वारा अपराधको लागि दिइएको कोर्दा प्रहार बाहेक कुनै पनि सजाय हुन सक्नेछ र यस ऐनमा उल्लेख गरिएको कम सजाय; र

(ख) कुनै पनि अन्य अवस्थामा, वहाँले भारतमा लागू कानून अन्तर्गत गरेको अपराधका लागि दिइएको कोर्दा वा सात वर्षसम्म कैद वा यस ऐनमा उल्लेख गरिएको जस्तो कम सजाय बाहेक कुनै पनि सजाय भोग्न बाध्य हुनेछन्। "(जोड दिइएको छ)

धारा ६९ को उप-धारा (क) मा भनिएको छ कि यदि कुनै व्यक्ति 'नागरिक अपराध'को लागि दोषी ठहरिन्छ जसको विरुद्ध लागू कानून अन्तर्गत मृत्यु वा ओसारपसारको सजाय हुनसक्छ

भने, वहाँ माथि उल्लिखित कानूनले गरेको अपराधका लागि कोडा हान्ने बाहेक कुनै पनि सजाय भोग्न बाध्य हुनेछ र यस ऐनमा उल्लेख गरिएको कम सजाय भोग्न बाध्य हुनेछ। उप-धारा (क) को विपरित, उप-धारा (ख) ले व्यवस्था गरेको छ कि अन्य सबै अपराधहरूमा दोषी ठहर गरिएको व्यक्तिले लागू कानून अन्तर्गत तोकिएको सजाय वा सात वर्षसम्म कैद वा ऐनमा प्रदान गरिएको जस्तो कम सजाय भोग्नुपर्नेछ। विधानको शब्दहरूले स्पष्ट रूपमा सङ्केत गर्दछ कि व्यवस्थापिकाले गम्भीर अपराधहरूका लागि विभिन्न सजायहरू प्रदान गर्दछ जुन कानून अन्तर्गत मृत्यु वा आजीवन कारावास, र अन्य सबै अपराधहरूका लागि दण्डनीय छ। पहिलेको अवस्थामा, धारा ६९ को उप-धारा (क) ले अदालत-मार्शलले वहाँलाई दोषी ठहराउन र मृत्युदण्ड वा आजीवन कारावासको सजाय दिन सक्ने व्यवस्था गर्दछ। यसका अतिरिक्त, अदालत-मार्शलले सेना ऐन अन्तर्गत वहाँलाई कम सजाय दिन सक्छ (जस्तै क्यासियरिंग, सेवाबाट बर्खास्तगी, आदि, धारा ७१ २७ अन्तर्गत प्रदान गरिएको)। उप-धारा (क) मा "र" शब्दको प्रयोगले व्यवस्थापिकाको आशय स्पष्ट पाछै, जुन सेनाका अधिकारीहरूलाई दण्ड संहिता अन्तर्गत अनुमति दिइएको भन्दा बढी गम्भीर अपराधका लागि सजाय दिन पर्याप्त विवेक छ भनेर सुनिश्चित गर्नुहो। यद्यपि, यसको अर्थ यो होइन कि जो व्यक्ति अन्यथा मृत्यु वा आजीवन कारावासको लागि उत्तरदायी छ, उसलाई सेना ऐन अन्तर्गत कम सजाय दिन सकिन्छ। यसको विपरित, धारा ६९ को उप-धारा (ख) ले दण्ड संहिता वा कुनै अन्य कानून अन्तर्गत कम गम्भीरताका अपराधहरूका लागि सेनाका अधिकारीहरूले कम सजायको आदेश दिन सक्छन् भनेर सङ्केत गर्न "वा" शब्द प्रयोग गर्दछ। यदि उत्तरदाताको तर्क स्वीकार गरियो भने, यसले यो संकेत गर्दछ कि सेना ऐन अन्तर्गत अदालत-मार्शलद्वारा दोषी ठहराइएको र सजाय दिइएको व्यक्ति सेना ऐनको अधीनमा रहेको भएको कारणले साधारण आपराधिक अदालतले दोषी ठहर गरेको व्यक्ति भन्दा फाइदाजनक स्थितिमा हुनेछ। यदि विधानमण्डलको त्यो अभिप्राय थियो भने-अर्थात् सेना ऐनको अधीनमा रहेका व्यक्तिहरूलाई गम्भीर अपराधका लागि कम सजाय दिएर उनीहरूलाई संरक्षण गर्ने हो भने - ऐनले २७ '७१ को समवर्ती क्षेत्राधिकारको व्यवस्था गर्ने होइन। अदालत-मार्शलद्वारा पुरस्कृत दण्डहरू। यस ऐनको अधीनमा रहेका व्यक्तिहरूले गरेको अपराधको सम्बन्धमा सजाय दिन सकिन्छ र अदालत-मार्शलद्वारा दोषी ठहराइएको छ भने, निम्न मापदण्ड अनुसार, त्यसको मतलब (क) मृत्यु; (ख) जीवनको लागि यातायात वा कुनै पनि अवधिको लागि तर सात वर्ष भन्दा कमि होइन; (ग) चौद वर्षभन्दा बढी नहुन सक्ने कुनै अवधिको लागि कठोर वा साधारण कारावास; (घ) अफिसरहरूको मामिलामा क्यासियरिंग; (ङ) सेवाबाट बर्खास्तगी; (च) वारेन्ट अधिकारीहरूको मामिलामा तिनीहरूको श्रेणीको सूचीमा श्रेणी वा तल्लो श्रेणी वा ग्रेड वा स्थानमा कटौती; र गैर-आयुक्त अधिकारीहरूको मामिलामा (श्रेणी वा तल्लो श्रेणी वा ग्रेडमा कटौती, गैर-आयुक्त अधिकारीहरूको मामिलामा प्रदान गरिएको छ कि श्रेणीमा कम गरिएको वारेन्ट अधिकारीलाई सिपाहीको रूपमा श्रेणीमा सेवा गर्न आवश्यक पर्दैन; (छ) अधिकारीहरू, कनिष्ठ कमिश्नड अधिकारीहरू, वारेन्ट अधिकारीहरू र गैर-कमिश्न अधिकारीहरूको मामिलामा श्रेणीको वरिष्ठता जफत गर्नु; र पदोन्नतिको उद्देश्यका लागि उनीहरूको सेवाको सबै वा कुनै पनि भाग जफत गर्नु, तिनीहरू मध्ये कुनैको मामिलामा जसको पदोन्नति प्रेषकको लम्बाइमा निर्भर गर्दछ; (ज) बढेको तलब, पेन्सन वा कुनै अन्य निर्धारित उद्देश्यको लागि सेवा जफत गर्नु; (झ) अधिकारीहरू, कनिष्ठ कमिश्न अधिकारीहरू, वारेन्ट अधिकारीहरू र गैर-कमिश्न अधिकारीहरूको

मामलामा गम्भीर हप्काउने वा फटकार लगाउनु; (ज) सक्रिय सेवामा गरेको अपराधको लागि तीन महिना भन्दा बढीको लागि तलब र भत्ता जफत गर्नु; (ट) क्यासियरिंग वा बर्खास्तीको सजाय सुनाइएको व्यक्तिको मामिलामा त्यस्तो क्यासियरिंग वा बर्खास्तीको समयमा वहाँलाई बाँकी रहेको सबै तलब र भत्ता र अन्य सार्वजनिक पैसाको सेवाबाट जफत; (ठ) कुनै प्रमाणित नोक्सान वा क्षतिलाई राम्रो नबनाएसम्म तलब र भत्ताहरू रोक्नु (दोषी ठहराइएको अपराधलाई राम्रो बनाईन्जेलसम्म।" ४१ अदालत-मार्शल र साधारण फौजदारी अदालतहरू सबै। यद्यपि आईपीसीको तुलनामा यस मामिलामा सेना ऐन विशेष कानून हो, यदि यसको पाठमा रहेको कानूनले सामान्य कानूनमा कुनै योग्यता वा अपवाद बनाउँदैन भने, ऐनमा त्यस्ता योग्यताहरू पढ्नु अदालतका लागि अस्वीकार्य हुनेछ। यसैले, हामी उत्तरदाताको यो निवेदन स्वीकार गर्न असमर्थ छौं।

घ निष्कर्ष

५१ माथिका कारणहरूका लागि, हामी पाउँछौं कि उच्च अदालतले आफ्नो पुनरीक्षण अधिकारक्षेत्रको प्रयोगमा सत्र न्यायाधीशको निर्णय जस मुताबिक अदालत-मार्शलको मात्र अधिकार क्षेत्र हुने कुरा स्वीकारेकोमा त्रुटि गरेको थियो। कानून र वास्तव दुवैमा, स्थिति यसको विपरीत छ। सत्र न्यायाधीश सक्षम थिए र धारणा वा क्षेत्राधिकारको प्रयोगमा कुनै त्रुटि थिएन। उच्च अदालतको निर्णयको परिणाम सत्र अदालतको क्षेत्राधिकारमा स्पष्ट र असंदिग्ध निवेदनको बाबजुद अदालत-मार्शल गर्ने सेना अधिकारीहरूको दायित्वलाई बाध्य पार्नु हो। हामी तदनुसार अपीललाई अनुमति दिन्छौं र २०१७ को आपराधिक संशोधन याचिका नम्बर २ मा सिक्किमको उच्च अदालतको एकल न्यायाधीशको ६ अप्रिल २०१९ को फैसला खारेज गर्दछौं। उत्तरदाता-अभियुक्तलाई मुद्दाको सुनवाईको लागि सैन्य हिरासतबाट नागरिक हिरासतमा हस्तान्तरण गरिनेछ। ५२ सत्र न्यायाधीशले अधिकार क्षेत्रको अभाव रहेको निर्णय गर्दा पुगेको अवस्थाबाट मुद्दाको सुनवाई अघि बढ्ने छ। मुद्दा अगाडि बढ्नेछ र कानून अनुसार समाप्त हुनेछ। माथि उल्लिखित सर्तहरूमा अपीललाई अनुमति दिएको छ। ४२ ५३ विचाराधीन आवेदनहरू, यदि कुनै छन् भने, खारेज हुनेछन्।

ज.

[डा धनञ्जय वाई चन्द्रचूड]

ज.

[सूर्य कान्त]

नयाँ दिल्ली;

फरवरी ०१, २०२२

